

प्रकरण III
वित्तीय प्रतिवेदन पद्धती

प्रकरण III: वित्तीय प्रतिवेदन पद्धती

हे प्रकरण राज्य शासनाच्या विविध प्राधिकरणांद्वारे सादर केलेल्या राज्य शासकीय लेख्यांची गुणवत्ता आणि विहित वित्तीय नियम, कार्यपद्धती आणि निर्देशांचे पालन करण्याच्या स्थितीबद्दल व्यापक दृष्टीकोन प्रदान करते.

वित्तीय नियम, कार्यपद्धती आणि निर्देशांचे पालन तसेच अशा अनुपालनाच्या स्थितीवरील अहवालाची पूर्णता, समयबद्धता आणि गुणवत्ता वित्तीय अहवालांमध्ये सादर केलेल्या माहितीची प्रासंगिकता आणि विश्वासाहता वाढविते.

लेख्यांच्या पूर्णतेशी संबंधित समस्या

3.1 शासनाच्या मालकीच्या सार्वजनिक उपक्रम/प्राधिकरणांद्वारे अर्थसंकल्पबाह्य कर्ज

अर्थसंकल्पबाह्य कर्ज म्हणजे राज्य सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या, विशेष उद्देश वाहने आणि इतर समतुल्य साधनांद्वारे घेतलेले कर्ज, जिथे मुद्दल आणि/किंवा व्याज राज्याच्या अर्थसंकल्पातून दिले जाते. अशा प्रकारे, कर्ज सेवा अर्थसंकल्पाद्वारे केली जाते परंतु सरकारी मालकीच्या कंपन्या/वैधानिक संस्थांद्वारे कर्ज तरतुदीच्या बाहेर दिले जाते. अशा कर्जाचा महसुली तूट आणि राजकोषीय तूट यावर परिणाम होतो आणि त्यामुळे राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन अधिनियमांतर्गत राजकोषीय निर्देशकांसाठी निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांपेक्षा जास्त परिणाम होतो. भारतीय संविधानाच्या कलम 293(3) नुसार, राज्य शासनाच्या कर्जासाठी भारत सरकारची संमती अनिवार्य आहे जर भारत सरकारकडून कोणतेही थकीत कर्ज किंवा हमी असेल. शिवाय, पंधराव्या वित्त आयोगाने शिफारस केली आहे की 2023-24 ते 2025-26 या कालावधीसाठी राज्य शासनांना सामान्य निव्वळ कर्ज मर्यादा स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तीन टक्के निश्चित केली जाऊ शकते.

विविध राज्य शासकीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम/महामंडळे/इतर संस्थांना अर्थसंकल्पीय तरतुदीबाहेर कर्जाद्वारे निश्चित केलेल्या निव्वळ कर्ज मर्यादेला उल्लंघून अशा कर्जाच्या परतफेडीची जबाबदारी राज्य शासनावर असून, वित्तीय आरोग्य आणि शासकीय वित्तव्यवस्थेतील पारदर्शकतेला मोठा धोका निर्माण होतो. राज्य शासनाने वित्तीय वर्षासाठी कर्ज घेण्याची मर्यादा आता भारत सरकारकडून अर्थसंकल्पबाह्य कर्जाच्या प्रमाणात कमी केली जात आहे.

महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन अधिनियम, 2004 मध्ये असे नमूद केले आहे की राज्य शासन सार्वजनिक हितासाठी त्यांच्या वित्तीय कामकाजात अधिक पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी योग्य उपाययोजना करेल आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम, विशेष उद्देश वाहने आणि इतर समतुल्य साधनांद्वारे

अर्थसंकल्पाबाह्य कर्जांमधून उद्भवणाऱ्या प्रत्यक्ष दायित्वांचा खुलासा करेल जिथे परतफेडीची जबाबदारी राज्य शासनाच्या वाटपांवर आहे. महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायदा आणि नियम (2006, 2008 मध्ये सुधारित) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, राज्य शासनाने त्या विशिष्ट वर्षाच्या मध्यम-मुदतीच्या राजकोषीय धोरण विवरणपत्राच्या फॉर्म बी-6 मध्ये अर्थसंकल्पबाह्य दायित्वांसह त्यांच्या दायित्वांचे संपूर्ण प्रकटीकरण करणे आवश्यक आहे. अर्थसंकल्पीय दस्तावेजांसह विधिमंडळासमोर सादर केलेल्या रकमेत महसुली तूट, राजकोषीय तूट आणि राज्य शासनाच्या एकूण थकित कर्जांसंदर्भात पाच वर्षांचे बदलते लक्ष्य समाविष्ट असेल.

2024-25 या वर्षासाठी, मध्यम-मुदतीच्या राजकोषीय धोरण विवरणपत्राच्या अंतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 18.47 टक्के आणि महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन अधिनियमांतर्गत 25 टक्क्यांपेक्षा कमी कर्जाचा साठा करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते. याशिवाय, भारत सरकारने 2024-25 मध्ये राज्यासाठी ₹ 1,17,238 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 2.59 टक्के) कर्ज घेण्याची मर्यादा निश्चित केली होती.

राज्य शासनाने त्यांच्या अर्थसंकल्पात त्यांच्या अर्थसंकल्पीय कर्जाचा तपशील दिला नाही. याशिवाय, राज्य शासनाने दिलेल्या माहितीनुसार/अर्थसंकल्पातील खुलाशानुसार, 31 मार्च 2025 पर्यंत, ₹ 23,010 कोटींचे कर्ज थकीत होते, त्यात 2023-24 मध्ये घेतलेल्या ₹ 13,000 कोटीच्या¹ कर्जाचा समावेश होता.

सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांनी दिलेल्या माहितीनुसार राज्य शासनाच्या वतीने दोन संस्थांनी 31 मार्च 2025 पर्यंत ₹ 28,640 कोटींचे अर्थसंकल्पीय कर्ज घेतले होते. महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने भूसंपादनाच्या कामांसाठी गृहनिर्माण आणि शहरी विकास महामंडळाकडून ₹ 11,140 कोटींचे कर्ज घेतले होते, त्यापैकी ₹ 10,825 कोटी थकीत होते. त्याचप्रमाणे, महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ बोगदा मर्यादितने ग्रामीण विद्युतीकरण महामंडळाकडून प्रामुख्याने भूसंपादन आणि संबंधित कामांसाठी ₹ 17,500 कोटी घेतले आणि संपूर्ण रक्कम 31 मार्च 2025 पर्यंत थकीत राहिली. ही कर्जे जरी शासकीय लेख्यांच्या बाहेर उभारली गेली असली तरी राज्य शासनावर ₹ 28,325 कोटींची दायित्वे निर्माण झाली. 31 मार्च 2025 रोजी अर्थसंकल्पबाह्य कर्जांचे तपशील खालील तक्ता 3.1 मध्ये तपशीलवार दिले आहेत.

¹ मध्यम-मुदतीच्या राजकोषीय धोरण विधान 2025-26 नुसार, 2024-25 मध्ये उभारलेले अर्थसंकल्पबाह्य कर्ज ₹ 23,200 कोटी दर्शवण्यात आले आहे, ज्यामध्ये 2023-24 मध्ये उभारलेल्या ₹ 1300 कोटी रकमेचा समावेश आहे, जी मध्यम-मुदतीच्या राजकोषीय धोरण विधान 2024-25 मध्ये उघड करण्यात आली नव्हती आणि महाराष्ट्र शासनाच्या 2023-24 वर्षासाठी राज्याच्या वित्तव्यवस्थेवरील भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांच्या अहवालात ती निदर्शनास आणून देण्यात आली हो.

तक्ता 3.1: 31 मार्च 2025 रोजी अर्थसंकल्पबाह्य कर्जाचा तपशील

(₹ कोटीत)

शासनाच्या वतीने कर्ज घेतलेल्या संस्था	कर्ज देणारी वित्तीय संस्था	मंजूर कर्ज	31 मार्च 2025 पर्यंत वितरीत केलेले कर्ज	कर्जाचा उद्देश	31 मार्च 2025 रोजी थकीत कर्ज
महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ मर्यादित	गृहनिर्माण आणि शहरी विकास महामंडळ मर्यादित	11140	11140	भूसंपादन	10825
महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ बोगदे मर्यादित	ग्रामीण विद्युतीकरण कंपनी मर्यादित	17500	17500	भूसंपादन आणि इतर	17500
		28640	28640		28325
स्रोत: सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांनी सादर केलेली माहिती					

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने घेतलेल्या कर्जावरील ₹ 2,089.48 कोटी (2024-25 मध्ये ₹ 1456.48 कोटी आणि 2023-24 मध्ये ₹ 633 कोटी) आणि ₹ 315 कोटी (2024-25 मध्ये ₹ 250 कोटी आणि 2023-24 मध्ये ₹ 65 कोटी) व्याज राज्य शासनाने फेडले. ही परतफेड प्रधान शीर्ष 5054 - रस्ते आणि पुलांवरील भांडवली खर्चाच्या अंतर्गत नोंदविण्यात आली, परिणामी भांडवली खर्चाची अत्योक्ती झाली, कारण या प्रदानांमुळे कोणतीही भांडवली मालमत्ता निर्माण झाली नाही. 31 मार्च 2025 रोजी व्याज भरण्यासाठी आणि मुद्दलाची परतफेड करण्यासाठी सहाय्याचे तपशील तक्ता 3.2 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 3.2: 31 मार्च 2025 रोजी व्याज प्रदानासाठी आणि मुद्दलाची परतफेड करण्यासाठी सहाय्याचा तपशील

(₹ कोटीत)

अनु.क्र.	संस्थांचे नाव	व्याजाची रक्कम भरण्यासाठी सहाय्य	मुद्दल रकमेची परतफेड करण्यासाठी सहाय्य
1	महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ - गृहनिर्माण आणि शहरी विकास महामंडळ	714.51	315
2	महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ - ग्रामीण विद्युतीकरण कंपनी मर्यादित	1374.97	0
स्रोत: सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांनी सादर केलेली माहिती			

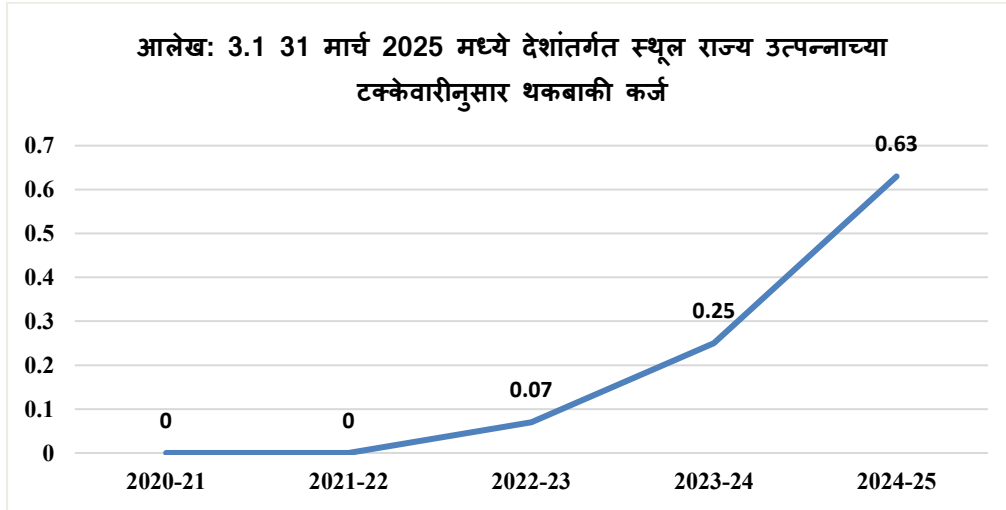
महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाकडून प्राप्त झालेली माहिती आणि महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाकडून उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या तपशीलानुसार 2020- 21 ते 2024-25 या कालावधीत थकीत अर्थसंकल्पबाह्य कर्जाचा तपशील तक्ता 3.3 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 3.3: 2020-21 ते 2024-25 या कालावधीत थकीत अर्थसंकल्पबाह्य कर्जाचा तपशील
(₹ कोटीत)

वर्ष	आरंभीची शिल्लक	अर्थसंकल्पबाह्य कर्ज वितरित केले	राज्याच्या अर्थसंकल्पातून मुद्दलाची परतफेड	अखेरची शिल्लक
2020-21	51	0	31	20
2021-22	20	0	0	20
2022-23	20	2500	20	2500
2023-24	2500	7700	65	10135
2024-25	10135	18440	250	28325

स्त्रोत: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी दिलेली माहिती

एकूण थकीत अर्थसंकल्पबाह्य कर्जाची देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार आलेख 3.1 मध्ये दर्शविली आहे

स्रोत: महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाने दिलेली माहिती

अर्थसंकल्पबाह्य कर्जातील तीव्र वाढ ही अर्थसंकल्पीय चौकटीला बगल देऊन अर्थसंकल्पबाह्य संसाधनांवर वाढलेले अवलंबित्व दर्शवते. अशी कर्जे, जरी शासनाने कर्ज सेवा दिली असली तरी अर्थसंकल्पात पारदर्शकपणे जाहीर केली जात नाही, त्यामुळे वित्तीय तूट आणि कर्जाची स्थिती अधोरेखित केली जाते.

ही पद्धत महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमाने नमूद केलेल्या वित्तीय पारदर्शकतेच्या तत्वांशी विसंगत आहे आणि कथित वित्तीय निर्देशकांच्या विश्वासाहतेही तडजोड करते.

3.2 शासनाची अपूर्ण दायित्वे

नियुक्त संस्थांना एकत्रित केलेला उपकर हस्तांतरित न करणे किंवा राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन प्रणालीमध्ये अल्प प्रेषण इत्यादीसारख्या अपूर्ण दायित्वांचे दीर्घकालीन वित्तीय आणि प्रशासनावर लक्षणीय परिणाम होऊ शकतात. या न फेडलेल्या जबाबदाऱ्या कालांतराने साचत जातात, ज्यामुळे लपलेल्या जबाबदाऱ्या निर्माण होतात ज्या राज्याच्या खऱ्या वित्तीय स्थितीला विकृत करतात. शिवाय, उपकर हस्तांतरणातील विलंबामुळे अपेक्षित विकास किंवा कल्याणकारी परिणामांना अडथळा येतो, ज्यामुळे अशा शुल्क आकारले

गेलेल्या उद्देशाला अपयश येते. त्याचप्रमाणे, राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन प्रणालीमध्ये अल्प हस्तांतरण केवळ वैधानिक वचनबद्धतेचे उल्लंघन करत नाही तर कर्मचाऱ्यांच्या वित्तीय सुरक्षेशीही तडजोड करते. वर्षानुवर्षे अशा पद्धती विश्वास कमी करू शकतात, कायदेशीर दायित्वे वाढवू शकतात आणि भविष्यातील खर्चाची जबाबदारी वाढवू शकतात, ज्यामुळे वित्तीय कक्षेवर मर्यादा येते आणि वित्तीय स्थिरता कमकुवत होते. अशा प्रकरणांची पुढील परिच्छेदात चर्चा केली आहे.

3.2.1 न फेडलेली व्याज दायित्वे

व्याजयुक्त ठेवी/राखीव निधीतील रकमेवर व्याज तरतूद करून देण्याची जबाबदारी शासनाची आहे.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, तक्ता 3.4 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 1 एप्रिल 2024 पर्यंत व्याजयुक्त ठेवी/राखीव निधीअंतर्गत असलेल्या ₹ 11,703.01 कोटीच्या शिल्लक रकमेवर ₹ 762.49 कोटी व्याज म्हणून देणे आवश्यक होते. व्याज दायित्वाचा भरणा न केल्यामुळे महसुली तूट आणि वित्तीय तूट यांची उनोक्ती झाली.

तक्ता 3.4: व्याज देणाऱ्या रकमेच्या बाबतीत न भरलेल्या व्याज दायित्वाचे तपशील
ठेवी/राखीव निधी

अनु. क्र.	व्याज देणाऱ्या ठेवीचे नाव/ शीर्ष	1 एप्रिल 2024 रोजी आरंभीची शिल्लक	व्याज गणनेसाठी आधार	तरतूद नसलेली व्याजाची रक्कम
1.	शासकीय कर्मचाऱ्यांसाठी परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजना	4,405.73	सामान्य भविष्य निर्वाह निधीवरील देय व्याज दरानुसार केलेली व्याजाची गणना (म्हणजेच 7.10 टक्के).	233.24
2.	राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधी	3,033.72	वर्ष 2024-25 साठी पर्यावरण, वने आणि हवामान बदल मंत्रालयाने जारी केलेल्या परिपत्रकानुसार 3.35 टक्के	106.69
3.	राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी/ राज्य आपत्ती शमन निधी	3,702.34	राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार अधिकर्षासाठी लागू सरासरी रेपो दर अधिक (+) दोन टक्के (म्हणजेच 8.46 टक्के) यानुसार व्याजाची परिगणना केली.	409.37
4.	व्याज देणाऱ्या इतर ठेवी	561.22	वर्ष 2024-25 साठी व्याजाची परिगणना 14 दिवसांच्या कोषागार देयक गुंतवणुकीसाठी लागू होणाऱ्या दराने म्हणजेच रिव्हर्स रेपो दर - 3.35 टक्के वजा एक टक्का म्हणजे 2.35 टक्के दराने व्याजाची परिगणना केली.	13.19
एकूण		11,703.01		762.49

स्रोत: वित्तीय लेखे 2024-25

व्याजासहित असलेल्या ठेवींवर - जसे की परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजना, राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधी, राज्य आपत्ती प्रतिसाद/शमन निधी आणि इतर व्याजसहित असलेल्या ठेवी - ₹ 762.49 कोटी व्याजदराची तरतूद न केल्याने महसुली खर्च कमी दाखवण्यात आला आणि लोकलेख्यांतील शिल्लक रकमेचे प्रमाण जास्त दर्शविण्यात आले, ज्यामुळे राज्याची खरी वित्तीय स्थिती विस्कळीत झाली. तक्ता 3.4 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 2024-25 दरम्यान ₹ 11,703.01 कोटीच्या प्रारंभिक शिल्लक असलेल्या ठेवींवर हे अपरिचित दायित्व निर्माण झाले, ज्यामध्ये राज्य आपत्ती प्रतिसाद/शमन निधीशी संबंधित सर्वात मोठे न भरलेले व्याज (₹ 409.37 कोटी) होते, त्यानंतर परिभाषित अंशदान निवृत्ती योजना (₹ 233.24 कोटी) होते. अनेक निधींमध्ये अशा गैर-तरतूदीची पुनरावृत्ती लेखा आणि तरतूदी पद्धतींमधील पद्धतशीर तफावत दर्शवते आणि संचयित व्याजाची वेळेवर ओळख आणि अंदाजपत्रक तयार करण्याची गरज अधोरेखित करते.

3.2.2 राष्ट्रीय निवृत्ती वेतन प्रणालीमध्ये अल्प योगदान

नोव्हेंबर 2005 रोजी किंवा त्यानंतर राज्य शासनाने सेवेत भरती होणाऱ्या सर्व नवीन कर्मचाऱ्यांना लागू असलेली 'राष्ट्रीय निवृत्तीवेतनप्रणाली' शासनाने सुरू केली. हे योगदान सुरुवातीला लोकलेख्यांत हस्तांतरित केले जाते (प्रधान शीर्ष '8342- 117-परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतनयोजना' राष्ट्रीय निवृत्तीवेतनप्रणालीच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार पुढील गुंतवणूकीसाठी नियुक्त प्राधिकरणाकडे म्हणजेच राष्ट्रीय सुरक्षा ठेवी मर्यादित/न्यास बँकेकडे कर्मचारी आणि नियोक्त्याचे दोन्ही हिस्से जमा करण्याची जबाबदारी राज्य शासनाची आहे. राज्य शासन राष्ट्रीय सुरक्षा ठेवी मर्यादितमध्ये निधी हस्तांतरित करण्यापूर्वी निधी साठविण्यासाठी विश्वस्त बँकेत चालू खाते उघडते.

महाराष्ट्र शासनाने (ऑक्टोबर 2005) राष्ट्रीय निवृत्तीवेतनप्रणाली रचना स्वीकारली आणि 1 नोव्हेंबर 2005 रोजी किंवा त्यानंतर भरती झालेल्या राज्य शासन कर्मचाऱ्यांसाठी परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतनयोजना लागू केली. मान्यताप्राप्त आणि अनुदानित शैक्षणिक संस्था, बिगर-कृषी विद्यापीठे आणि संलग्न अशासकीय महाविद्यालये आणि कृषी विद्यापीठे, जिल्हा परिषदा इत्यादींच्या सेवांमध्ये भरती झालेल्या कर्मचाऱ्यांना देखील परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतनयोजना लागू होते ज्यांच्यासाठी विद्यमान निवृत्तीवेतन योजना आणि सामान्य भविष्य निर्वाह निधी योजना लागू होती.

राज्य शासन, जिल्हा परिषद, मान्यताप्राप्त आणि अनुदानित शैक्षणिक संस्था, कृषी/बिगर-कृषी विद्यापीठे आणि संलग्न अशासकीय महाविद्यालये, जलसंपदा विभागांतर्गत महामंडळांमध्ये 1 नोव्हेंबर 2005 रोजी किंवा त्यानंतर भरती झालेल्या कर्मचाऱ्यांसाठी ऑगस्ट 2014 मध्ये राज्य शासनाने राष्ट्रीय निवृत्तीवेतनप्रणाली लागू केली. या योजनेनुसार कर्मचारी त्याच्या/तिच्या मूळ वेतन व महागाई भत्याच्या 10 टक्के अंशदान देतात आणि मूळ वेतन आणि महागाई भत्याच्या 14 टक्के अंशदान राज्य शासनातर्फे दिले जाते. 31 जानेवारी 2019 रोजीच्या वित्त मंत्रालयाच्या अधिसूचनेनुसार नियोक्त्याचा अंशदान दर 1 एप्रिल 2019 पासून 14 टक्क्यांपर्यंत वाढवण्यात आला.

ही संपूर्ण रक्कम राष्ट्रीय सुरक्षा ठेवी मर्यादित/ न्यास बँकेमार्फत नियुक्त निधी व्यवस्थापकाकडे हस्तांतरित केली जाते.

अर्थ मंत्रालय, भारत सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार (सप्टेंबर 2008) तात्पुरता उपाय म्हणून प्रधान शीर्ष '8342-117' खाली कोणतेही अंशदान ठेवू नये. लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की परिशिष्ट 3.1 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 31 मार्च 2025 पर्यंत वरील प्रधान शीर्षाखाली ₹ 3,277.58 कोटी जमा होते.

2024-25 या वर्षात, राष्ट्रीय निवृत्ती वेतन प्रणाली मध्ये एकूण योगदान ₹ 5,843.20 कोटी होते {कर्मचाऱ्यांचे योगदान ₹ 2,578.43 कोटी (टियर-1 ₹ 2,491.24 कोटी अधिक टियर II ₹ 87.19 कोटी) आणि शासनाचे योगदान ₹ 3,264.77 कोटी}. प्रधान शीर्ष 8342-117 परिभाषित योगदान निवृत्तीवेतन योजनेअंतर्गत लोक लेख्यात ₹ 7,071.02 कोटी हस्तांतरित केले, ज्यामध्ये ₹ 99.67 कोटी व्याजाच्या रकमेचा समावेश आहे. परदेश सेवेतील कर्मचाऱ्यांच्या योगदानापोटी ₹ 65.67 कोटीची रक्कम देखील लोक लेख्यात जमा करण्यात आली. राष्ट्रीय निवृत्ती वेतन प्रणाली मध्ये शासनाचे योगदान ₹ 222.97 कोटी कमी होते, त्यामुळे महसुली खर्चाचे प्रमाण कमी होते. 31 मार्च 2025 पर्यंत, ₹ 3,277.58 कोटी एकत्रित शिल्लक अद्याप राष्ट्रीय सुरक्षा ठेवी महामंडळ कडे हस्तांतरित व्हायची आहे.

राष्ट्रीय सुरक्षा ठेवी मर्यादितकडे त्वरित हस्तांतरित करण्याऐवजी लोक लेख्यात भरीव राष्ट्रीय निवृत्तीवेतनप्रणाली अंशदान अडवून ठेवल्यास त्याचे अनेक प्रतिकूल परिणाम होतात. याचा परिणाम भारत सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन न करणे, राष्ट्रीय निवृत्तीवेतनप्रणाली संरचनेची अखंडता कमी करणे आणि कर्मचारी आणि सरकारी योगदानाच्या गुंतवणूकीस विलंब करणे, संभाव्यतः ग्राहकांना वेळेवर बाजार-संलग्न परताव्यापासून वंचित ठेवणे. शासनाच्या अंशदानाच्या ₹ 222.97 कोटी अल्प हस्तांतरणामुळे महसुली खर्चाची उनोक्ती झाली, ज्यामुळे राज्याची वित्तीय स्थिती विस्कळीत झाली.

3.2.3 इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण उपकर

इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण उपकर अधिनियम, 1996 च्या कलम 3(1) नुसार आणि 17 जून 2010 रोजी जारी केलेल्या शासकीय निर्णयानुसार, जमिनीची किंमत आणि कामगार भरपाई कायदा, 1923 अंतर्गत देय असलेला कोणतीही भरपाई वगळून, नियोक्ते/बांधकाम व्यावसायिकांनी केलेल्या बांधकाम खर्चाच्या एक टक्के दराने कामगार उपकर वसूल करायचा होता. सर्व विभाग, मंडळे, स्वायत्त संस्था आणि स्थानिक प्राधिकरणांना ₹ 10 लाख किंवा त्याहून अधिक किमतीच्या मंजूर निवासी इमारतीच्या योजना असलेल्या व्यक्तींकडूनही सर्व बांधकाम उपक्रमांवर हा उपकर वसूल करण्याचे आणि तो राज्यांच्या इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळाकडे जमा करण्याचे निर्देश देण्यात आले. संकलित केलेला उपकर थेट मंडळाच्या खात्यात जमा केला जातो आणि शासकीय लेख्यांमधून मार्गस्थ होत नाही. संकलित केलेला उपकर

राज्यातील बांधकाम कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याणकारी योजनांसाठी वापरला जातो.

महाराष्ट्र इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळाने दिलेल्या माहितीनुसार, 2023-24 मध्ये वसूल केलेला उपकर ₹ 3808.75 कोटी होता. 2024-25 वर्षाचे हिशेब अद्याप निश्चित झालेले नाहीत. मंडळाने एक निधी तयार केला आहे ज्यामध्ये वसूल केलेला उपकर जमा केला जातो. विभागाने या निधीतून झालेल्या खर्चाचा तपशील आणि 31 मार्च 2025 पर्यंत उपलब्ध शिल्लक रक्कम सादर केलेली नाही.

2024-25 च्या लेख्यांचे अंतिमीकरण न होणे आणि कामगार उपकर निधीच्या वापराबद्दल माहितीचा अभाव यामुळे बांधकाम कामगारांच्या कल्याणासाठी असलेल्या संसाधनांच्या व्यवस्थापनात पारदर्शकता आणि जबाबदारी यांत कमीपणा येतो. खर्च आणि वर्षअखेरीच्या शिल्लक रकमेबाबत तपशिलांच्या अभावी, (2023-24 दरम्यान संकलित केलेला भरीव उपकर ₹ 3808.75 कोटी) सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याणकारी योजनांसाठी प्रभावीपणे आणि वेळेवर वापरला गेला की नाही हे निश्चित करता येत नाही. यामुळे कायदेशीर देखरेख कमकुवत होते, निष्क्रिय निधी जमा होण्याचा धोका निर्माण होतो आणि पात्र बांधकाम कामगारांना लाभ मिळण्यास विलंब होऊ शकतो किंवा ते नाकारले जाऊ शकतात.

3.2.4 उपकर हस्तांतरित न करणे

2024-25 या वर्षात, शासनाने ₹ 1,515.23 कोटी (2023-24: ₹ 906.53 कोटी) वसूल केले, जे उपकर (कामगार उपकर वगळता) म्हणून जमा झाले होते, ज्यामध्ये महाराष्ट्र शिक्षण आणि रोजगार हमी (उपकर) अधिनियम, 1962 (सुधारित केल्यानुसार) अंतर्गत ₹ 1,454.43 कोटी इतकी मोठी रक्कम समाविष्ट होती, जी शिक्षणाच्या प्रचारासाठी आणि रोजगार हमी योजनांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी निधी निर्माण करण्याकरिता आकारली जाते; महानगरपालिका क्षेत्रातील जमिनी आणि इमारतींवर स्थानिक कर/उपकर म्हणून वसूल केले जाते. एकूण ₹ 1,515.23 कोटीचा महसूल नियुक्त निधीत हस्तांतरित करण्यात आला नाही. राज्य शासनाने प्रधान शीर्ष 8229-00-101 अंतर्गत केवळ शिक्षण व रोजगार हमी (उपकर) कायद्यासाठी नियुक्त निधी तयार केला होता. ₹ 1,515.23 कोटीचा उपकर हस्तांतरित न केल्याने महसूल खर्चाची उनोक्ती झाली.

3.2.5 राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यास निधी

राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यासाची स्थापना ऑगस्ट 2015 मध्ये खाण आणि खनिजे (विकास आणि नियमन) - खाण आणि खनिजे (विकास आणि नियमन), अधिनियम, 1957 च्या कलम 9 सी (1) (2015 मध्ये सुधारणा करून समाविष्ट केलेले) अंतर्गत करण्यात आली. अधिनियमाच्या कलम 9 सी (4) मध्ये असे नमूद केले आहे की खाण भाडेपट्टा किंवा खनिज सवलत धारकाने केंद्र शासनाने विहित केलेल्या पद्धतीने दुसऱ्या अनुसूचीनुसार भरलेल्या स्वामित्वधनाच्या दोन टक्के समतुल्य रक्कम न्यासाला द्यावी. राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यास नियम, 2015 च्या नियम 7 (6) मध्ये असे नमूद केले

आहे की अशा प्रकारे जमा केलेली रक्कम न्यास निधीत जमा करण्याची आणि केंद्र शासनासोबत सामायिक करण्यासाठी आवश्यक खाती ठेवण्याची जबाबदारी राज्य शासनाची असेल. पुढे, नियम 7 (7) मध्ये असे नमूद केले की राज्य शासन अधिनियमाच्या कलम 9 सी च्या उप-कलम (4) नुसार भरलेल्या रकमेची आणि भारतीय खाण मंडळास स्वामित्वधन देयकांची माहिती मासिक आधारावर प्रदान करण्यात येईल.

लेखा प्रक्रियेनुसार, स्वामित्वधन प्राप्त झाल्यानंतर राज्य शासन संपूर्ण जमेचे प्रधान शीर्ष 0853 - 102- प्रमुख खनिज सवलत शुल्क, भाडे आणि स्वामित्वधन अंतर्गत वर्गीकरण करते. त्यानंतर, आवश्यक रक्कम प्रधान शीर्ष 8449 - 123 - राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यास अंतर्गत राज्याच्या लोक लेख्यात हस्तांतरित केली जाते. त्यानंतर वेळोवेळी ही रक्कम भारताच्या लोक लेख्यांतर्गत राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यासाकडे हस्तांतरित केली जाते. राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यास निधी हा भारताच्या लोक लेख्यांतर्गत तयार केलेला व्यपगत न होणारा व्याज-मुक्त निधी आहे.

2024-25 या वर्षात, प्रधान शीर्ष 8449-इतर ठेवी-123- राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यास ठेव अंतर्गत ₹ 63.51 कोटी जमा करण्यात आले. राज्य शासनाने मागील ₹ 28.13 कोटींची शिल्लक रकमेसह ₹ 91.64 कोटी राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यासाकडे हस्तांतरित केले.

राष्ट्रीय स्तरावर खनिज उत्खनन उपक्रमांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यास निधीचे वेळेवर संकलन आणि हस्तांतरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. प्रधान शीर्ष 8449-123 अंतर्गत गोळा केलेल्या रकमेच्या राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यासाला हस्तांतरणात कोणताही विलंब किंवा विसंगती झाल्यास मंजूर केलेल्या अन्वेषण प्रकल्पांसाठी निधीची उपलब्धता मर्यादित होऊ शकते आणि केंद्रीय स्तरावरील नियोजनावर परिणाम होऊ शकतो. 2024-25 मध्ये राज्य शासनाने मागील वर्षाच्या शिल्लक रकमेसह ₹ 91.64 कोटी हस्तांतरित केले असले तरी, चालू वर्षाच्या संकलन आणि हस्तांतरणांमधील फरक नियमित सामंजस्य, वेळेवर पैसे पाठवणे आणि राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यास नियमानुसार भारतीय खाण मंडळाला अचूक मासिक अहवाल देण्याची आवश्यकता अधोरेखित करतो.

3.2.6 राज्य खनिज अन्वेषण न्यास /राज्य खनिज विकास निधी

भारत सरकारच्या खाण मंत्रालयाने 19 नोव्हेंबर 2024 रोजीच्या पत्राद्वारे सर्व राज्य शासनांना राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यासाच्या आधारावर राज्य खनिज अन्वेषण न्यास/राज्य खनिज विकास निधी स्थापन करण्याचा सल्ला दिला, जो खाण व खनिज (विनियम व विकास) अधिनियम, 1957 च्या कलम 15 च्या उप-कलम (ए) च्या कलम (जी) अंतर्गत अनिवार्य आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या उद्योग, ऊर्जा, कामगार आणि खाण विभागाच्या अतिरिक्त मुख्य सचिवांना कळविण्यात आले (जून 2025). राज्य खनिज अन्वेषण न्यासाच्या स्थापनेबाबतची माहिती आजपर्यंत (नोव्हेंबर 2025) प्राप्त झालेली नाही.

3.2.7 प्रलंबित परतफेड प्रकरणे

परतफेड प्रकरणे निकाली काढण्यात तत्परता हा संबंधित विभागाच्या कामगिरीचा एक महत्वाचा निर्देशक आहे. विक्री कर/मूल्यवर्धित कर, राज्य उत्पादन शुल्क आणि मोटार वाहन विभागांनी (नोव्हेंबर 2025) परतफेड प्रकरणांच्या प्रलंबिततेबद्दल विदा सादर केला नाही.

संबंधित विभागांनी दिलेल्या अहवालानुसार 2024-25 या वर्षात वस्तू व सेवाकर विभागाच्या परतावा प्रकरणांचा तपशील तक्ता 3.5 मध्ये दिला आहे.

तक्ता 3.5: परतावा प्रकरणांचा तपशील

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	तपशील	वस्तू व सेवा कर		विक्री कर/ मूल्यवर्धित कर		राज्य उत्पादन शुल्क		वाहनांवरील कर	
		प्रकरणांची संख्या	रक्कम	प्रकरणांची संख्या	रक्कम	प्रकरणांची संख्या	रक्कम	प्रकरणांची संख्या	रक्कम
1.	वर्षाच्या सुरुवातीस थकीत दावे	3878	710.32	0	0	37	4.70	496	3.20
2.	वर्षभरात प्राप्त झालेले दावे	29685	16615.60	0	0	48	5.88	2981	19.61
3.	वर्षभरात केलेला परतावा	29336	9745.12	0	0	18	1.21	2609	26.83
4.	वर्षभरात नाकारलेले परतावे	2655	1460.12	0	0	0	0	53	0.16
5.	वर्षाच्या अखेरीस थकबाकी	6038	4690.35	0	0	67	9.37	816	4.22

स्रोत: महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाने दिलेली माहिती

एकंदरीत, वस्तू व सेवा कर विभागाने तुलनेने आकारमानाच्या प्रमाणात चांगली निष्पत्ती क्षमता दर्शविली असली तरी, उच्च-मूल्याच्या परताव्यांची सातत्यपूर्ण प्रलंबितता आणि इतर विभागांकडून विदा सादर न करणे हे पारदर्शकता, देखरेख आणि परतावा दाव्यांचा वेळेवर निपटार्यांतील त्रुटी दर्शविते, ज्यामुळे करदात्यांचा विश्वास आणि रोकड आधारावर संभाव्य परिणाम होऊ शकतात.

3.3 शासकीय लेखाबाहेरील निधी

आहरण व संवितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यात पडून असलेली अखर्चित रक्कम

राज्य शासनाने (ऑगस्ट 2025) दिलेल्या माहितीनुसार, महाराष्ट्रातील कोषागारांनी 2024-25 दरम्यान 9148 आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या विविध बँक खात्यांमध्ये ₹ 1,27,432.88 कोटी निधी हस्तांतरित केला. तथापि, या हस्तांतरणांचे प्रमाणक-स्तरीय तपशील प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) यांना

उपलब्ध करून देण्यात आले नव्हते. या आकडेवारीच्या अधिक तपासणीत असे निदर्शनास आले की, हस्तांतरित केलेल्या निधीपैकी, 33 विभागांशी संबंधित ₹ 15,298.83 कोटी, 31 मार्च 2025 पर्यंत आहरण आणि वितरण अधिकारांच्या बँक खात्यांमध्ये अखर्चित राहिली, जरी तो शासकीय लेख्यांत खर्च म्हणून नोंदवला गेला होता. परिणामी, वित्तीय लेख्यांमध्ये प्रतिबिंबित केलेला खर्च हा अखर्चित शिल्लक रकमेइतका जास्त दाखवला जाऊन आणि वर्षासाठी नोंदवलेला शासकीय खर्च अंतिम नाही.

आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यांमध्ये शासकीय निधी ठेवण्याची पद्धत संविधानाच्या कलम 266(1) चे उल्लंघन करते, ज्यामध्ये राज्याने प्राप्त केलेला सर्व महसूल आणि कर्जे राज्याच्या एकत्रित निधीचा भाग आहे आणि कलम 283(1) चे उल्लंघन आहे, ज्यामध्ये अशी तरतूद आहे की एकत्रित निधीच्या मालकीच्या पैशांचा ताबा, आहरण आणि प्रदाने योग्यरित्या अधिकृत शासकीय प्रक्रियेद्वारे नियंत्रित केली जातील. शासकीय लेख्याबाहेर अखर्चित शिल्लक ठेवणे या संविधानिक तरतुदींना कमकुवत करते.

मागील वित्तीय वर्षाशी संबंधित शिल्लक असलेल्या आहरण आणि वितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यांमधून होणारे व्यवहार त्यांना सामान्य अर्थसंकल्पीय प्रक्रियेपासून दूर ठेवतात आणि ज्या वर्षात ते ठेवले जातात त्या वर्षाच्या वित्तीय आणि विनियोजन लेख्यांमध्ये त्यांची नोंद केली जात नसल्याने त्यांना कायदेशीर देखरेखीबाहेर ठेवले जाते, ज्यामुळे अफरातफर/गैरवापराचा धोका वाढतो. अखर्चित शिल्लक रकमेची विभागवार माहिती **परिशिष्ट 3.2** मध्ये दिली आहे.

परिशिष्ट 3.2 मधील आकडेवारीवरून असे निदर्शनास आले की 2024-25 दरम्यान 9,148 आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांना हस्तांतरित केलेल्या ₹ 1,27,432 कोटीपैकी 31 मार्च 2025 पर्यंत ₹ 15,298 कोटी (सुमारे 12 टक्के) अखर्चित राहिले, जे विभागीय स्तरावर निधीचे लक्षणीय निष्क्रिय अडकून पडणे दर्शवते. एकट्या नगरविकास विभागाकडे ₹ 7,970.24 कोटी (एकूण अखर्चित शिल्लक रकमेच्या 50 टक्क्यांहून अधिक) होते, त्यानंतर ग्रामीण विकास विभाग (₹ 1,752.23 कोटी), महसूल आणि वन विभाग (₹ 1,295.07 कोटी) आणि नियोजन विभाग (₹ 661.10 कोटी) यांचा क्रमांक लागतो, जे काही प्रमुख खर्च विभागांमध्ये अखर्चित शिल्लक रकमेचे केंद्रीकरण दर्शवते.

याउलट, अनेक विभागांनी कमीत कमी अखर्चित रकमेसह तुलनेने कार्यक्षम वापर दाखवला. आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात शिल्लक राहणे हे कमकुवत खर्च नियोजन, अकाली किंवा जास्त निधी मुक्तता आणि वर्षभरात अपुरे संनियंत्रण दर्शवते, ज्यामुळे रोख व्यवस्थापनाची कार्यक्षमता कमी होतेच, शिवाय वर्षभरातील इतर प्राधान्य गरजांसाठी निधीची उपलब्धता देखील मर्यादित होते.

पारदर्शकतेची संबंधित मुद्दे

3.4 उपयोगिता प्रमाणपत्र सादर करण्यास विलंब

मुंबई वित्तीय नियम, 1959, नियम 4 (परिशिष्ट 22, कलम 1) मध्ये असे म्हटले आहे की, ज्या प्रकरणांमध्ये अनुदानाच्या वापराशी विशिष्ट खर्चाच्या उद्दिष्टांच्या तपशीलांच्या स्वरूपात किंवा पैसे खर्च करण्याच्या वेळेच्या किंवा अन्य अटी जोडल्या गेल्या आहेत, त्या प्रकरणांमध्ये, अनुदान जोडण्याच्या अटीची पूर्तता आवश्यक असल्यास, महाराष्ट्राच्या प्रधान लेखापालांना प्रमाणित करण्यासाठी मंजूरी देणारा अधिकारी प्रामुख्याने जबाबदार असेल, जोपर्यंत त्याविरुद्ध कोणताही विशेष नियम किंवा आदेश नसेल. तसेच, सदर तरतुदीच्या नियम 5(i) मध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे की जर मंजूरी देणाऱ्या अधिकाऱ्याने कोणतीही कालमर्यादा निश्चित केली नसेल तर अनुदान वाजवी वेळेत बाबींवर खर्च केले जाईल. अनुदान मंजूर झाल्याची सूचना जारी केल्याच्या तारखेपासून एक वर्षाचा कालावधी असा सामान्यतः वाजवी कालावधीचा अर्थ लावला पाहिजे, जोपर्यंत अन्यथा स्पष्टपणे नमूद केले नसेल. महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाने 12 जानेवारी 2023 च्या शासकीय निर्णयाद्वारे सहायक अनुदान आदेशांचे 'सशर्त' आणि 'बिनशर्त' म्हणून वर्गीकृत केले आहे. 'सशर्त' म्हणून वर्गीकृत केलेल्या सहायक अनुदान आदेशांच्या बाबतीतच उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करणे आवश्यक आहे.

2024-25 या वर्षात, 31 मार्च 2025 पर्यंतच्या कालावधीसाठी 52,876 थकबाकी असलेल्या उपयोगिता प्रमाणपत्रांशी संबंधित ₹ 1,77,319.84 कोटी थकबाकी होती. त्यापैकी 40,047 थकबाकी असलेल्या उपयोगिता प्रमाणपत्रांशी संबंधित ₹ 1,37,222.25 कोटी थकबाकी मंजूर करण्यात आली. 31 मार्च 2025 पर्यंत, राज्य शासनाच्या 34 विभागांना दिलेल्या सशर्त अनुदानाच्या संदर्भात देय असलेल्या ₹ 40,097.59 कोटीची (केंद्र पुरस्कृत योजनांच्या थकबाकी असलेल्या उपयोगिता प्रमाणपत्रांसह ₹ 805.38 कोटी) 12829 उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यात आली नाहीत, जे राज्याच्या एकूण एकत्रित खर्चाच्या (₹ 6,48,615.34 कोटी) 6.18 टक्के आहे. उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यात झालेल्या विलंबाची कालावधीनुसार माहिती तक्ता 3.6 मध्ये दिली आहे.

तक्ता 3.6: उपयोगिता प्रमाणपत्रांची कालावधीनुसार प्रलंबितता

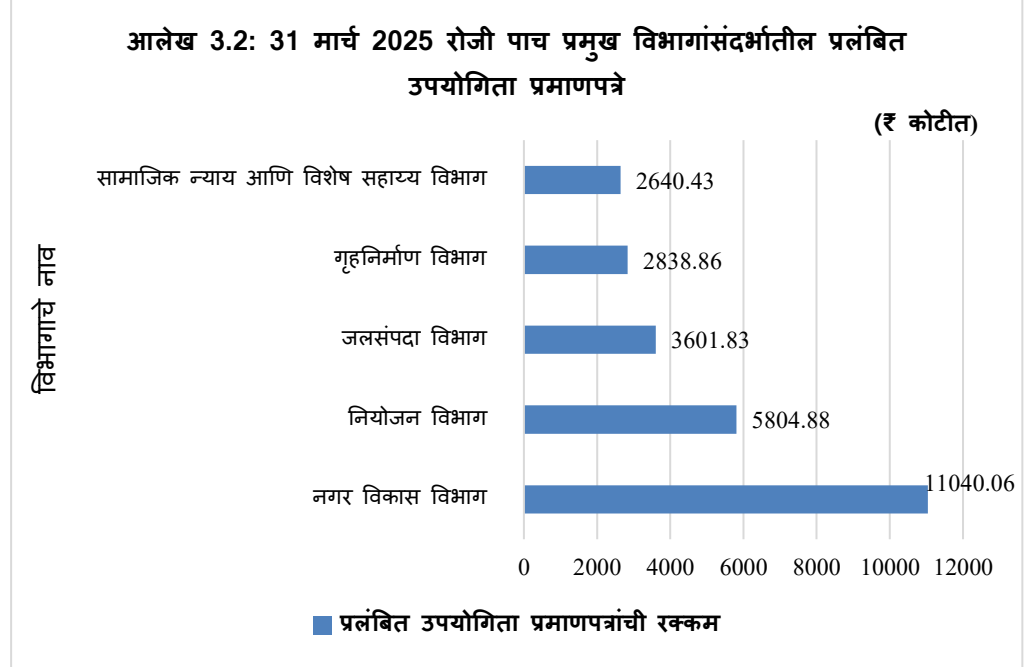
(₹ कोटीत)

उपयोगिता प्रमाणपत्रांचे देय वर्ष*	प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रांची संख्या	रक्कम
2019-20 पूर्वी	876	7378.31
2019-20	359	1248.12
2020-21	349	830.03
2021-22	299	956.00
2022-23	784	2515.29
2023-24	1994	8439.75
2024-25	8168	18730.09
एकूण	12829	40,097.59

* वर नमूद केलेले वर्ष "देय वर्ष" शी संबंधित आहे, म्हणजे, प्रत्यक्ष आहरणाच्या 18 महिन्यांनंतर. (क्षेत्रीय कार्यालय राज्यासाठी लागू असलेल्या वित्तीय नियमांच्या आधारे हे योग्यरित्या सुधारित करू शकते)

स्रोत: वित्तीय लेखे 2024-25 आणि प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) महाराष्ट्र कार्यालय

प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रांमुळे अनुदानाचा वापर योग्य उद्देशासाठी झाल्याची खात्री कमी होते, आणि त्याद्वारे पडून असलेला निधी किंवा गैरवापर दडवला जाऊ शकतो. **आलेख 3.2** मध्ये 31 मार्च 2025 अखेरच्या पाच प्रमुख विभागांची प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रे दर्शविली आहेत.

स्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) महाराष्ट्र यांचे कार्यालय

विविध विभागांशी संबंधित एकूण प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रे **परिशिष्ट 3.3** मध्ये दर्शविली आहेत. उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर न केल्याने गैरवापर होण्याचा धोका असतो, त्यामुळे राज्य शासनाने या पैलूवर बारकाईने लक्ष ठेवले पाहिजे आणि कालबद्ध पद्धतीने उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यासाठी संबंधित व्यक्तींना जबाबदार धरणे अत्यावश्यक आहे.

3.5 संक्षिप्त आकस्मिक देयके

महाराष्ट्र कोषागार नियमावलीच्या नियम 282 (2) नुसार, तात्काळ वाटपाची गरज असल्याशिवाय कोषागारातून निधी काढता येत नाही. महाराष्ट्र कोषागार नियम 1968, याचबरोबर महाराष्ट्र शासन, वित्त विभाग विनियमन (फेब्रुवारी 2008) नुसार, आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांनी अंतिम खर्चाच्या समर्थनार्थ प्रमाणक असलेली प्रतिस्वाक्षरीत तपशीलवार आकस्मिक देयके ही संक्षिप्त आकस्मिक देयके काढल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याच्या आत सादर करणे आवश्यक आहे आणि कोणत्याही परिस्थितीत, वित्त विभागाच्या संमतीने प्रशासकीय विभागाने अन्यथा परवानगी दिली नसल्यास, अशी अग्रिम रक्कम काढल्याच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत सादर करणे आवश्यक आहे.

मार्चमध्ये संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या माध्यमातून काढलेल्या लक्षणीय रकमा हे दर्शविते की काढलेल्या रकमा या प्रामुख्याने अर्थसंकल्पातील तरतुदी संपवण्यासाठी

होत्या आणि अपुरे अर्थसंकल्पीय नियंत्रण दर्शविते. विभाग-निहाय तपशीलवार आकस्मिक देयकांची प्रलंबितता **परिशिष्ट 3.4** मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. 1,698 संक्षिप्त आकस्मिक देयकांद्वारे काढलेली एकूण ₹ 3532.05 कोटींची तपशीलवार आकस्मिक देयके मार्च 2024 अखेरीस प्रलंबित होती जी **तक्ता 3.7** मध्ये तपशीलवार दर्शविली आहेत.

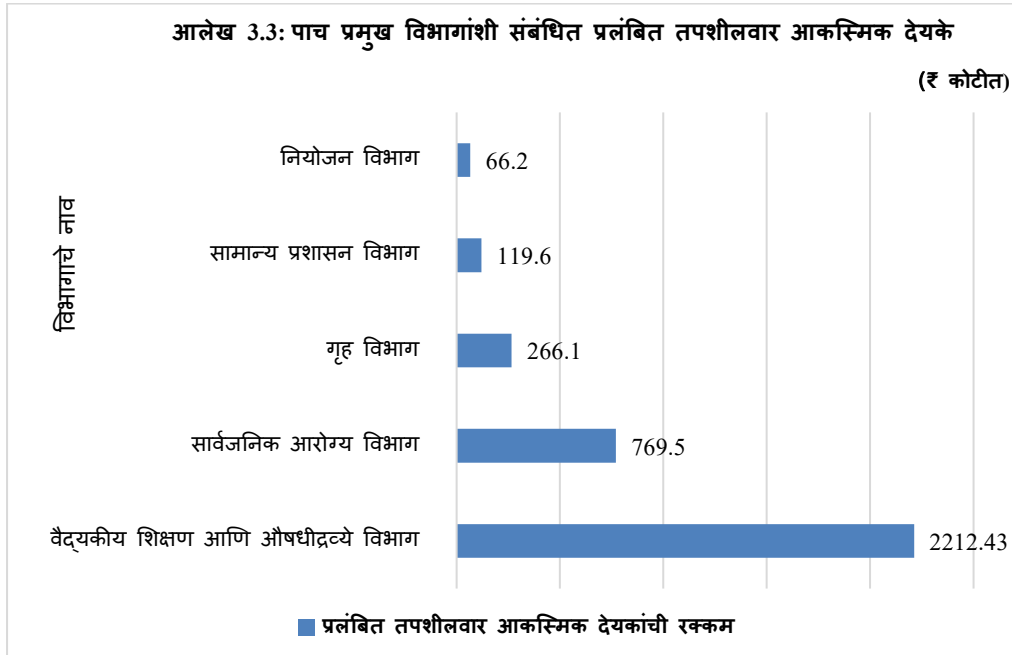
तक्ता 3.7: आकस्मिक देयकांचे काल निहाय प्रलंबित समायोजन

(₹ कोटीत)

वर्ष	काढलेली संक्षिप्त आकस्मिक देयके		प्राप्त झालेली तपशीलवार आकस्मिक देयके		31 मार्च 2025 पर्यंत प्रलंबित तपशीलवार आकस्मिक देयके	
	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम
2023-24 पर्यंत	1438	3674.60	471	319.25	967	3355.35
2024-25	1838	260.00	1107	83.30	731	176.70
एकूण	3276	3934.60	1578	402.55	1698	3532.05

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2024-25

2024-25 दरम्यान काढण्यात आलेल्या ₹ 260 कोटीच्या एकूण 1838 संक्षिप्त आकस्मिक देयकांपैकी, मार्च 2025 मध्ये ₹ 35.18 कोटी (13.53 टक्के) किंमतीची 268 संक्षिप्त आकस्मिक देयके काढण्यात आली होती, जी महाराष्ट्र कोषागार नियम 1968 च्या नियम 302(2) चे उल्लंघन होते. 31 मार्च 2025 रोजी पाच प्रमुख विभागांसंबंधीची थकबाकी तपशीलवार आकस्मिक देयके **आलेख 3.3** मध्ये दर्शविली आहेत.

स्त्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांचे कार्यालय

हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितच्या माध्यमातून औषधे, वैद्यकीय उपकरणे इत्यादींच्या खरेदीसाठी तीन विभागांनी (उदा. सार्वजनिक आरोग्य विभाग, नियोजन विभाग आणि वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग) संक्षिप्त आकस्मिक देयकांचा वापर करून रक्कम काढली. अशा खरेदीसंदर्भात, समायोजनासाठी प्रलंबित असलेल्या एकूण संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या 63.03 टक्के म्हणजे ₹ 2,226.32 कोटीची 559 संक्षिप्त आकस्मिक देयके वर्ष अखेरीस समायोजित झाली नाहीत.

2017-18 ते 2021-22 या कालावधीत तिन्ही विभागांच्या आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांनी संक्षिप्त आकस्मिक देयकांवर ₹ 4,298.05 कोटी निधी काढला आणि हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितच्या खरेदी कक्षाकडे हस्तांतरित केला.

संक्षिप्त आकस्मिक देयकांद्वारे काढलेला निधी राज्याच्या एकत्रित निधीमधील कार्यात्मक प्रमुख शीर्षकाखाली नोंदवला जातो. तपशीलवार आकस्मिक देयकेद्वारे दिलेल्या वेळेत हिशोब पूर्ण झाल्याशिवाय, तो खर्च अचूक किंवा अंतिम मानला जाऊ शकत नाही. तपशीलवार आकस्मिक देयक सादर न करणे हे विभागांकडून तसेच कोषागाराकडून देखरेखीचा अभाव दर्शवते.

3.6 वैयक्तिक ठेव खाती

महाराष्ट्र कोषागार नियम, 1968 च्या नियम 494 आणि मुंबई वित्तीय नियम 1959 च्या नियम 12 नुसार, राज्याच्या महालेखापालांशी सल्लामसलत करून शासनाच्या मान्यतेच्या आधारावर विशिष्ट उद्देशांसाठी कोषागार अधिकाऱ्यांकडे वैयक्तिक ठेव खाती उघडता येतात.

तसेच, महाराष्ट्र कोषागार नियमाच्या नियम 495 नुसार एकत्रित निधीमधून निधी हस्तांतरित करून वैयक्तिक ठेव खात्यात विशिष्ट कारणांसाठी आवश्यक निधी ठेवण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाला प्राधिकृत केले आहे. ज्या प्रकरणांमध्ये वैयक्तिक ठेव खाती एकत्रित निधीत खर्ची पडतात, अशा प्रकरणांमध्ये एकत्रित निधीतील संबंधित सेवा शीर्षांमध्ये शिल्लक रक्कम उणे खर्ची करून वित्तीय वर्षाच्या अखेरीस ती बंद करावी.

केंद्र आणि राज्यांच्या प्रमुख आणि गौण शीर्षांच्या यादीअंतर्गत, व्याजरहित स्वरूपाच्या 8443-नागरी ठेवी-106-वैयक्तिक ठेवी अंतर्गत उघडलेल्या वैयक्तिक ठेवी आहेत. 31 मार्च 2025 रोजीच्या वैयक्तिक ठेवी खात्यांचा तपशील तक्ता 3.8 मध्ये दिला आहे.

तक्ता 3.8: 2024-25 मध्ये वैयक्तिक ठेव खात्यांची स्थिती

(₹ कोटीत)

वैयक्तिक ठेवीचा प्रकार/वैयक्तिक वही खाते	1 एप्रिल 2024 रोजी आरंभीची शिल्लक		2024-25 या वर्षात वाढ		2024-25 या वर्षात बंद		अखेरची शिल्लक (31 मार्च 2025 रोजी)	
	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम
पारंपारिक वैयक्तिक ठेव/ वैयक्तिक वही खाते	1248	16381.87	14	29498.21	88	29203.73	1174	16676.35
आभासी वैयक्तिक ठेव खाती/ वैयक्तिक वही खाते		-	1384	65889.44	-	44896.38	1384	20993.06
एकूण	1,248	16381.87	1398	95387.65	88	74100.11	2558	37669.41

स्त्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांचे कार्यालय

आभासी वैयक्तिक ठेव खाती: महाराष्ट्रात, मोठ्या संख्येने आहरण आणि संवितरण अधिकारी अनुदान/ सहायक अनुदान हाताळतात. एकत्रित निधीतून काढलेली वितरित न केलेली सहायक अनुदान रक्कम बहुतेकदा आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांच्या चालू किंवा बचत खात्यात वारंवार जमा असते. या पद्धतीमुळे शासकीय निधी शासकीय लेख्याबाहेर राहतो, रोख प्रवाह व्यवस्थापन कमकुवत होते, आहरण आणि संवितरण अधिकारी किंवा अंमलबजावणी संस्थांकडील निष्क्रिय शिल्लकांवर देखरेख मर्यादित होते, अखर्चित निधीच्या वास्तविक वेळेची दृश्यमानता प्रतिबंधित करते, अखर्चित शिल्लक परतफेड करण्यास विलंब होतो आणि प्राधान्य योजनांसाठी निधीची उपलब्धता मर्यादित होते. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, महाराष्ट्र शासनाने 23 मार्च 2024 रोजी शासकीय निर्णय आणि त्यानंतरच्या 25 मार्च 2025 च्या शासकीय निर्णयाद्वारे, वित्त विभागाने परवानगी दिलेल्या तपशीलवार शीर्ष 27, 31, 33, 35, 50, 53 आणि इतर शीर्ष अंतर्गत राज्य योजनांसाठी अनुदान वितरणासाठी आभासी वैयक्तिक ठेव खाती आणि संबंधित प्रक्रियांचा वापर करण्यास मान्यता दिली. या शीर्षकांतर्गत काढलेले निधी आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यांमध्ये हस्तांतरित करणे आवश्यक असून ते बँक खात्यांमध्ये ठेवू नयेत. जेव्हा त्वरित निधी वितरण शक्य नसते आणि निधी अन्यथा आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यात असतो, तेव्हा आभासी वैयक्तिक ठेव खाती प्रणाली अनिवार्य होते. अशा प्रकरणांमध्ये, आहरण आणि संवितरण अधिकारी 'शून्य-देयक प्रक्रिये'द्वारे देयक काढतो, रक्कम प्रशासकाच्या आभासी वैयक्तिक ठेवीत हस्तांतरित केली जाते, एकत्रित निधीमध्ये खर्ची केली जाते आणि रोख प्रवाहाशिवाय लोक लेखे 8443-106 अंतर्गत जमा केली जाते. आभासी वैयक्तिक ठेव खाती हे पारंपारिक वैयक्तिक ठेव/ वैयक्तिक वही खाते खात्यांपेक्षा वेगळे आहे कारण आभासी वैयक्तिक ठेव महाराष्ट्र कोषागार नियमांच्या नियम 495 च्या कक्षेबाहेर आहेत, म्हणजेच वर्षअखेरीस मुदतवाढीचे नियम त्यांना लागू होणार नाहीत आणि निधी काढल्याच्या तारखेपासून 365 दिवसांपर्यंत आभासी वैयक्तिक ठेवीमध्ये राहू शकतो. 365 दिवसांपर्यंत कोणताही व्यवहार न झाल्यास आभासी वैयक्तिक ठेव निष्क्रिय होते; उर्वरित शिल्लक नंतर एकत्रित निधीमध्ये परत जमा करणे आवश्यक आहे.

वरील खाती चालू ठेवण्यासाठी वित्त विभागाच्या परवानगीने आभासी वैयक्तिक ठेव प्रशासक घोषित केले जातात आणि प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) यांच्याकडून संमती प्राप्त केली जाते.

महाराष्ट्र कोषागार नियम, 1968 च्या नियम 495 नुसार आणि वैयक्तिक ठेव खाते उघडण्याच्या अटींच्या अधीन राहून, एकत्रित निधीतून वैयक्तिक ठेव खात्यांमध्ये हस्तांतरित केलेला निधी वित्तीय वर्षाच्या शेवटी किंवा बंद होण्याच्या निर्धारित कालावधीनंतर ज्या खात्यांच्या संबंधित शीर्षाखाली एकत्रित निधीमध्ये जमा केला जातो त्या अंतर्गत एकत्रित निधीमध्ये परत नोंदणी आवश्यक आहे. मार्च 2025 च्या महाराष्ट्र शासन निर्णयानुसार, आभासी वैयक्तिक ठेवीकडे हस्तांतरित केलेल्या निधीला वरील कलमातून वगळण्यात आले आहेत.

महाराष्ट्र कोषागार नियमपुस्तिका, 1970 च्या नियम 589 नुसार, वैयक्तिक ठेव खात्यांच्या 328 प्रशासकांनी (1,174 पैकी) (आभासी वैयक्तिक ठेव प्रशासक वगळता) त्यांच्या शिल्लक रकमेची (कोषागारातील) कोषागारातील आकडेवारीशी जुळवून घेतली आणि पडताळणी केली आणि 328 वार्षिक पडताळणी प्रमाणपत्रे त्यांनी कोषागार अधिकाऱ्याला सादर केली. प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) कार्यालयाला कोषागार अधिकाऱ्यांकडून अशी 328 प्रमाणपत्रे प्राप्त झाली. 846 वैयक्तिक ठेव खात्यांच्या प्रशासकांनी त्यांच्या शिल्लक रकमेची कोषागारातील आकडेवारीशी जुळवून पडताळणी केली नव्हती.

2024-25 दरम्यान, राज्य शासनाने एकत्रित निधीतून ₹ 89,005.21 कोटी प्रधान शीर्ष 8443-106 अंतर्गत वैयक्तिक ठेव खात्यांमध्ये हस्तांतरित केले. यापैकी, ₹ 39,782.13 कोटी केवळ मार्च 2025 मध्ये हस्तांतरित करण्यात आले, ज्यामध्ये 31 मार्च 2025 रोजी ₹ 6,920.71 कोटीचा समावेश होता, हे दर्शविते की हे हस्तांतरण प्रामुख्याने वर्षाच्या अखेरीस अर्थसंकल्पीय तरतुदी रद्द होऊ नयेत म्हणून करण्यात आले होते. शासनाने आभासी वैयक्तिक ठेव सुरू केले ज्याचा उद्देश असा होता की खर्च न झालेल्या निधीवर नियंत्रण सुधारवे आणि त्यांना आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यांऐवजी शासकीय लेखा प्रणालीमध्ये ठेवावे, जिथे अशा खात्यांमधून होणारा खर्च कायदेशीर देखरेखीच्या बाहेर जातो. तथापि, प्रत्यक्षात, आभासी वैयक्तिक ठेवीमुळे प्रत्यक्ष वापर न करता लोक लेख्यांमध्ये निधी पडून राहणे सुरू राहिले आहे आणि वर्षाच्या अखेरीस रक्कम अडकून राहण्यास प्रोत्साहन मिळाले आहे. वित्तीय वर्षाच्या 31 मार्चच्या नंतर अशा शिल्लक रकमा पुढे नेणे हे वित्तीय शिस्तीच्या मूलभूत तत्वांच्या विरुद्ध आहे. जेव्हा वित्तीय वर्षात निधी आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यात जमा केला जातो तेव्हा प्रत्यक्ष खर्च केव्हा झाला याची पर्वा न करता खर्च सेवा शीर्षावर नोंदवला जातो, जरी आभासी वैयक्तिक ठेवी मधून कोणताही खर्च न झाल्यास पुढील वर्षी पैसे परत मिळू शकतात. हे महाराष्ट्र कोषागार नियम, 1968 च्या नियम 495 च्या विरुद्ध आहे, ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की, जिथे वैयक्तिक ठेव खाती एकत्रित निधीमध्ये उणे खर्चाद्वारे जमा केली जातात, तिथे ती वित्तीय वर्षाच्या

अखेरीस एकत्रित निधीतील संबंधित सेवा शीर्षात शिल्लक रक्कम वजा करून वैयक्तिक ठेव खाती पुढील वर्षी पुन्हा उघडली पाहिजेत, जर आवश्यक असेल तर नेहमीच्या पद्धतीने. मार्च 2025 रोजीचा शासन निर्णय जो आभासी वैयक्तिक ठेवीला या नियमाचे पालन करण्यापासून सूट देतो तो महाराष्ट्र कोषागार नियम 1968 चे उल्लंघन करणारा आहे आणि कायदेशीर हेतूला धक्का देणारा आहे. तसेच, आभासी वैयक्तिक ठेवीमध्ये ठेवलेले अखर्चित पैसे वित्तीय वर्षात शासकीय खात्यात परत केले जात नाहीत, ज्यामुळे महसुली खर्चाचे प्रमाण वाढून प्रत्यक्ष खर्च न होता महसूल तूट देखील वाढते, ज्यामुळे राज्य लेख्यांची पारदर्शकता आणि विश्वासार्हता कमी होते.

2024-25 साठी राज्य शासनाची महसुली तूट ₹ 29,994.76 कोटी होती, जर आभासी वैयक्तिक ठेव खाती मधील ₹ 20,993.06 कोटीची अखर्चित शिल्लक 31 मार्च 2025 रोजी राज्याच्या एकत्रित निधीत परत आणली असती, तर महसुली तूट ₹ 9,001.70 कोटी झाली असती. अशाप्रकारे, 31 मार्च 2025 नंतर आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यामध्ये रक्कम ठेवल्याने महसुली तूट ₹ 20,993.06 कोटींनी वाढली.

शासनाने आभासी वैयक्तिक ठेवी खात्यांच्या कामकाजाचा आढावा घेऊन आभासी वैयक्तिक ठेवी खात्याच्या चौकटीत राखून ठेवलेल्या रकमेसह वर्षअखेरीस अखर्चित शिल्लक एकत्रित निधीमध्ये परत जमा केली जाईल याची खात्री करावी, जेणेकरून लेखे वास्तविक खर्च दर्शवतील आणि महाराष्ट्र कोषागार नियमांचे पालन होईल.

3.7 गौण शीर्ष-800 उघडणे

'इतर जमा/इतर खर्च' संबंधित सर्वसमावेशक गौण शीर्ष 800 केवळ अशा प्रकरणांमध्येच वापरावयाचे असते जेव्हा लेख्यांमध्ये योग्य गौण शीर्षाची तरतूद प्रधान शीर्षातर्गत केलेली नसते. अशा घटना नियमितपणे घडत असतील तर प्रधान महालेखापाल (लेखे व अनुज्ञेयता) यांच्याशी चर्चा करून योग्य वर्गीकरणाबाबत सल्ला घेण्याची जबाबदारी राज्य शासनाची आहे. गौण शीर्ष '800- इतर जमा व खर्च' अंतर्गत जमा व खर्चाच्या अविवेकी नोंदी केल्याने व्यवहारांच्या पारदर्शकतेवर व स्वरूपावर परिणाम होतो व लेखे अपारदर्शक होतात.

2024-25 मध्ये राज्य शासनाने ₹ 15,002.06 कोटींच्या खर्चाचे वर्गीकरण 50 महसुली आणि भांडवली प्रधान शीर्षातर्गत 800-इतर खर्च या गौण शीर्षाखाली केले जे एकूण एकत्रित खर्चाच्या² (₹ 5,94,674.51 कोटी) 2.52 टक्के होते.

लेखापरीक्षणाने गौण शीर्ष-800 अंतर्गत नोंदणी केलेल्या निवडक 40 प्रकरणांची तपासणी केली ज्यात खर्च ₹ 50 कोटीपेक्षा जास्त होता. 10 प्रधान शीर्षाखालील 20 प्रकरणांमध्ये खर्चाचे वर्गीकरण त्या अंतर्गत योग्य गौण शीर्ष उपलब्ध असूनही गौण शीर्ष-800-इतर खर्च अंतर्गत करण्यात आले, जे **तक्ता 3.9** मध्ये तपशीलवार नमूद केले आहे.

² कर्जे व अग्रिमे वगळून

तक्ता 3.9: 2024-25 दरम्यान गौण शीर्ष 800-इतर खर्च अंतर्गत चुकीचे वर्गीकरण केलेले खर्च
(₹ कोटीत)

नोंदणी अंतर्गत शीर्षाचा तपशील चुकीच्या पद्धतीने वर्गीकृत करण्यात आला	रक्कम	खर्चाचे स्वरूप	योग्य वर्गीकरण
2202-01-800	168.20	विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करून देणे	2202-01-108
2202-80-800	158.74	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती	2202-80-107
2205-00-800	209.98	साहित्य, कला इत्यादी क्षेत्रातील प्रतिष्ठित व्यक्तींना वित्तीय सहाय्य.	2205-00-102
2210-06-800	129.43	प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे ग्रामीण रुग्णालयात अद्ययावतीकरण	2210-03-110
2210-06-800	400.93	ट्रॉमा केअर सेंटरची स्थापना- महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा	2210-06-200
2515-00-800	920.24	ग्रामीण भागातील विकास कामांसाठी जिल्हा परिषदांना अनुदान	2515-00-196
2216-02-800	240.00	अनुसूचित जाती आणि नवबौद्धांसाठी घरकुल योजना (शहरी) (अनुसूचित जाती उपयोजना)	2216-02-789
2216-03-800	875.00	अनुसूचित जाती आणि नवबौद्धांसाठी घरकुल योजना (ग्रामीण) (अनुसूचित जाती उपयोजना)	2216-03-789
2217-80-800	57.89	दलित वस्तीव्यतिरिक्त शहरी वस्तीमध्ये सुधारणा	2217-05-191
2225-01-800	105.00	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांच्या वतीने कार्यशाळा व प्रशिक्षण कार्यक्रम (अनुसूचित जाती उपयोजना)	2225-01-789
3054-04-800	412.44	रस्ते सुधारणेसाठी नगरपरिषदा/ महानगरपालिका इत्यादींना अनुदान - सामान्य रस्ते अनुदान	3054-04-192
3054-04-800	52.18	ग्रामीण रस्त्यांच्या विकास व मजबुतीकरणासाठी जिल्हा परिषदेला अनुदान	3054-04-196
3054-04-800	50.75	ग्रामीण रस्त्यांच्या विकास व मजबुतीकरणासाठी जिल्हा परिषदेला अनुदान	3054-04-196
3054-04-800	81.76	ग्रामीण रस्त्यांच्या विकास व मजबुतीकरणासाठी जिल्हा परिषदेला अनुदान	3054-04-196
3054-04-800	63.06	ग्रामीण रस्त्यांच्या विकास व मजबुतीकरणासाठी जिल्हा परिषदेला अनुदान	3054-04-196
3054-04-800	59.00	ग्रामीण रस्त्यांच्या विकास व मजबुतीकरणासाठी जिल्हा परिषदेला अनुदान	3054-04-196
5054-04-800	69.57	इतर जिल्हा रस्त्यांचा विकास आणि बळकटीकरण	5054-04-337
5054-04-800	71.43	इतर जिल्हा रस्त्यांचा विकास आणि बळकटीकरण	5054-04-337
4070-00-800	252.69	भूसंपादन आणि पोलिसांसाठी इमारतीच्या बांधकामावरील खर्च	4070-00-051
4070-00-800	839.52	महाराष्ट्र राज्य पोलीस गृहनिर्माण बांधकाम	4070-00-051
एकूण	5217.81		

स्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) द्वारे वित्तीय लेखे आणि प्रमाणक स्तरीय संकलन विदा

त्याचप्रमाणे, 53 प्रधान शीर्षांतर्गत ₹ 11,710.20 कोटी, जे एकूण महसुली जमेच्या³ 2.43 टक्के (₹ 4,81,906.43 कोटी) होते, लेख्यांमधील 800- इतर जमा अंतर्गत वर्गीकृत केले गेले.

लेखापरीक्षणाने गौण शीर्ष-800-'इतर जमा' अंतर्गत नोंदणीच्या निवडक 22 प्रकरणांची तपासणी केली ज्यात जमा ₹ 50 कोटीपेक्षा जास्त होती. चार प्रधान शीर्षांतर्गत पाच प्रकरणांमध्ये, योग्य गौण शीर्षांची उपलब्धता असूनही, जमेचे वर्गीकरण गौण शीर्ष- 800- 'इतर जमा' अंतर्गत करण्यात आले, ज्याचे तक्ता 3.10 मध्ये तपशीलवार वर्णन केले आहे. अशा भरीव आणि आवर्ती खर्चासाठी गौण शीर्ष 800 चा सतत वापर करणे, हे अर्थसंकल्पीय वर्गीकरण आणि लेखांकन शिस्तीतील कमतरता दर्शवते, क्षेत्रनिहाय खर्च अहवालामधील पारदर्शकता कमी करते आणि कार्यक्रम-निहाय खर्च व परिणामांचे अर्थपूर्ण विश्लेषण करण्यास अडथळा निर्माण करते.

तक्ता 3.10: 2024-25 दरम्यान गौण शीर्ष 800-इतर जमा अंतर्गत चुकीच्या पद्धतीने वर्गीकृत केलेली जमा

(₹ कोटींत)

नोंदणी अंतर्गत शीर्षाचा तपशील चुकीच्या पद्धतीने वर्गीकृत करण्यात आला	रक्कम	जमेचे स्वरूप	योग्य वर्गीकरण
0045-00-800	231.96	शिक्षण उपकर	0045-00-108
0049-04-800	401.99	इतर कर्जावरील व्याज	0049-04-112
0049-04-800	78.90	घरबांधणी अग्रिमे	0049-04-118
0217-60-800	346.26	नागरी जमीन (कमाल मर्यादा व नियमन) अधिनियम, 1976 च्या कलम 20 अन्वये सूट देण्यात आलेल्या जमिनीमधून प्राप्त झालेली शुल्क/प्रीमियम रक्कम.	0217-60-191
0515-00-800	92.38	समुदाय विकास कार्यक्रमांमधून मिळणारी जमा	0515-00-102
एकूण	1151.49		

स्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) द्वारे वित्तीय लेखे आणि प्रमाणक स्तरीय संकलन विदा

³ कर्ज आणि अग्रिमे वगळून.

मोजमापाशी संबंधित मुद्दे

3.8 निलंबन व कर्ज, ठेवी आणि वित्तप्रेषण यांतील प्रधान शीर्षांतर्गत थकीत शिल्लक

कोषागारे/अधिदान व लेखा कार्यालये यांनी समायोजनाचे विवरणपत्र सादर न करणे, रिझर्व्ह बँकेकडून समशोधन जापन प्राप्त न होणे, प्रमाणके प्राप्त न होणे इत्यादी माहितीच्या अभावामुळे लेख्यांमध्ये अंतिम शीर्षांतर्गत नोंद केली जाऊ शकत नाही अशी जमा आणि प्रदानांचे व्यवहार प्रतिबिंबित करण्यासाठी शासकीय लेख्यांमध्ये “निलंबन शीर्ष” म्हणून ओळखले जाणारे काही मध्यस्थ समायोजन लेखा शीर्ष उघडले जातात. हे व्यवहार अंतिमतः त्यांच्या संबंधित लेखाशीर्षांमध्ये नोंदविले गेल्यानंतर हे लेखाशीर्ष उणे खर्ची किंवा उणे जमा याद्वारे बंद केले जातात. जर या रकमा समायोजित केल्या नाही तर निलंबन शीर्षांतर्गत शिल्लक रकमांचा संचय होईल आणि शासकीय जमा आणि खर्च अचूकपणे प्रतिबिंबित होणार नाहीत.

वित्तप्रेषणांमध्ये लेख्याच्या शीर्षाचे समायोजन करणारे सर्व व्यवहार समाविष्ट आहेत आणि या शीर्षाखालील खर्च किंवा जमा अखेरीस संबंधित जमा किंवा खर्चाद्वारे त्याच किंवा लेखांकनाच्या दुसऱ्या आवर्तनात मंजूर केले जातात.

वित्त लेख्यांमध्ये निलंबन आणि वित्तप्रेषण शीर्षांतर्गत निव्वळ शिल्लक प्रतिबिंबित होते. या शीर्षाखालील थकबाकी थकित खर्च आणि जमा शिल्लक स्वतंत्रपणे एकत्रित करून काढली जाते. निलंबन आणि वित्तप्रेषण बाबींचे निर्लेखन हे राज्य कोषागार/बांधकाम आणि वन विभागांनी सादर केलेल्या तपशीलावर अवलंबून असते.

गेल्या तीन वर्षांतील मुख्य निलंबन व वित्तप्रेषण या शीर्षांतर्गत एकूण आकडेवारीची स्थिती तक्ता 3.11 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 3.11: निलंबन व वित्तप्रेषण शीर्षांतर्गत शिल्लक

(₹ कोटीत)

लेखाशीर्ष		2022-23		2023-24		2024-25	
1		खर्ची (डेबिट)	जमा (क्रेडीट)	खर्ची (डेबिट)	जमा (क्रेडीट)	खर्ची (डेबिट)	जमा (क्रेडीट)
8658	निलंबन खाते						
101	अधिदान व लेखा कार्यालय निलंबन	153.27	10.49	131.36	03.06	106.56	22.22
	निव्वळ खर्च / जमा	खर्च 142.78		खर्च 128.30		खर्च 84.35	
102	निलंबन लेखे- नागरी	34.50	33.08	12.18	13.44	14.02	14.25
	निव्वळ खर्च / जमा	खर्च 1.42		जमा 1.26		जमा 0.23	
109	रिझर्व्ह बँक निलंबन (मुख्यालय)	0.61	18.75	(-)3.56	20.84	(-) 3.81	14.28
	निव्वळ खर्च / जमा	जमा 18.14		जमा 24.40		जमा 18.09	
110	भारतीय रिझर्व्ह बँक निलंबन- (मुख्य लेखा कार्यालय)	381.95	376.14	404.48	365.46	369.30	359.09

लेखाशीर्ष		2022-23		2023-24		2024-25	
	निव्वळ खर्च/ जमा	खर्च 5.81		खर्च 39.02		खर्च 10.21	
112	स्रोतारंभी कर कपात निलंबन	653.76	827.88	(-)33.62	194.21	20.97	300.41
	निव्वळ खर्च / जमा	जमा 174.12		जमा 227.83		जमा 279.44	
8782	रोख वित्तप्रेषण आणि एकाच लेखा अधिकाऱ्याकडे लेखे सादर करणाऱ्या अधिकाऱ्यांमधील समायोजन						
102	सार्वजनिक बांधकाम वित्तप्रेषण	234775.23	236342.95	200239.26	287820.79	339760.24	343884.16
	निव्वळ खर्च / जमा	जमा 1567.72		जमा 87581.53		जमा 4123.92	
103	वने वित्तप्रेषणे	16394.16	16498.86	20252.59	20171.88	24310.78	24484.14
	निव्वळ खर्च / जमा	जमा 104.70		जमा 80.71		जमा 173.36	
8793	आंतरराज्यीय निलंबन लेखे	10.18	6.40	8.61	6.39	8.22	6.57
	निव्वळ खर्च / जमा	खर्च 3.78		खर्च 2.21		खर्च 1.65	
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे							

या शीर्षाखालील थकबाकी निर्लेखित न केल्यामुळे राज्य शासनाच्या विविध लेख्यांच्या (जे वर्षानुवर्षे पुढे नेले जातात) अंतर्गत जमा/खर्चाच्या आकडेवारीच्या अचूकतेवर परिणाम झाला.

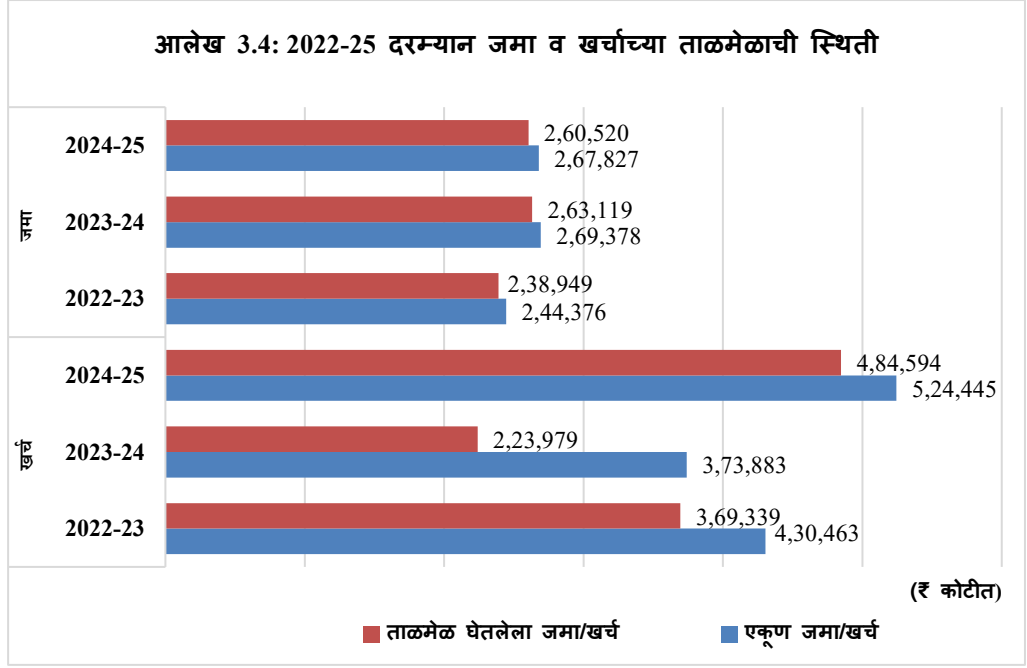
3.9 विभागीय आकडेवारीचा ताळमेळ

महसूल/खर्चावर प्रभावी अर्थसंकल्पीय नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि लेख्यांमध्ये अचूकता सुनिश्चित करण्यासाठी, सर्व नियंत्रण अधिकाऱ्यांनी, यथास्थिती, प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई किंवा प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-II, महाराष्ट्र, नागपूर किंवा अधिदान व लेखा कार्यालय, मुंबई यांच्या कार्यालयांनी नोंदवलेल्या आकडेवारीशी शासनाच्या जमा आणि खर्चाचा ताळमेळ घेणे आवश्यक आहे. नियंत्रण अधिकाऱ्यांद्वारे आकडेवारीच्या ताळमेळाची स्थिती तक्ता 3.12 आणि आलेख 3.4 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 3.12: नियंत्रण अधिकाऱ्यांद्वारे खर्चाच्या आकडेवारीच्या ताळमेळाची स्थिती

वर्ष	नियंत्रण अधिकाऱ्यांची एकूण संख्या	खर्चाचा ताळमेळ घालणाऱ्या नियंत्रण अधिकाऱ्यांची संख्या		
		संपूर्णतः ताळमेळ	अंशतः ताळमेळ	ताळमेळ घेतला नाही
2022-23	7065	6642	273	150
2023-24	7061	6757	186	118
2024-25	7081	6773	236	72

स्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्या कार्यालयाद्वारे ठेवलेली माहिती

स्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्या कार्यालयाद्वारे ठेवलेली माहिती

3.10 रोख शिल्लक रकमेचा ताळमेळ

प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) यांच्या लेखापुस्तकांनुसार राज्याची रोख शिल्लक आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्रतिवेदित केलेली रोख शिल्लक यात कोणतीही तफावत नसावी. 2024-25 या वर्षाच्या लेख्यानुसार व भारतीय रिझर्व्ह बँकेनुसार या वर्षात 31 मार्च 2025 रोजी ताळमेळ न घेतलेला फरक दर्शविणारी रोख शिल्लक तक्ता 3.13 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 3.13: रोख शिल्लकांचा न जुळणारा फरक

(₹ कोटीत)

प्रधान महालेखाकारांच्या लेखापुस्तकांनुसार	भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्रतिवेदित केल्यानुसार	फरक (31.03.2024 रोजी)
423.23 (खर्ची)	220.35 (जमा)	202.88 (खर्ची)

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2024-25

₹ 202.88 कोटीची (जमा) तफावत ही प्रामुख्याने कोषागार/भारतीय रिझर्व्ह बँक/अभिकरण बँक आणि प्रधान महालेखाकार कार्यालय यांच्यामधील प्रलंबित ताळमेळ यामुळे आहे. या तफावतीचा ताळमेळ घेणे चालू आहे आणि 31 मे 2025 पर्यंत ही तफावत ₹ 64.93 कोटी (खर्ची) पर्यंत कमी करण्यात आली होती.

प्रकटनाशी संबंधित मुद्दे

3.11 लेखांकन मानकांचे अनुपालन

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 150 नुसार भारताचे राष्ट्रपती भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या सल्ल्यानुसार केंद्र आणि राज्यांच्या लेख्यांचे नमुने विहित करू शकतात. याशिवाय, भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी 2002 मध्ये उत्तरदायित्व

कार्यतंत्र वाढविण्यासाठी शासकीय लेखांकन आणि वित्तीय प्रतिवेदन मानके तयार करण्याकरिता शासकीय लेखांकन मानके सल्लागार मंडळ स्थापन केले. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या सल्ल्यानुसार भारताच्या राष्ट्रपतींनी आतापर्यंत चार भारतीय शासकीय लेखांकन मानके अधिसूचित केली आहेत.

भारत सरकारच्या अर्थ मंत्रालयाने जारी केलेल्या त्यांच्या अधिसूचनेनंतर प्रभावी तारखेपासून खालील चार भारतीय शासकीय लेखांकन मानके अनिवार्य झाली.

1. शासनाने दिलेल्या हमी - भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 1
2. सहाय्यक अनुदानाचे लेखांकन व वर्गीकरण - भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 2
3. शासनाने दिलेली कर्जे आणि अग्रिमे - भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 3
4. पूर्व कालावधी समायोजन - भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 4

राज्य शासनाकडून संपूर्ण माहिती प्राप्त न झाल्यामुळे भारतीय शासकीय लेखांकन मानकांच्या प्रकटन आवश्यकतांचे कोणत्या मर्यादेपर्यंत पालन केले गेले नाही ते तक्ता 3.14 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 3.14: लेखांकन मानकांचे अनुपालन

अनु. क्र.	लेखांकन मानके	भारतीय शासकीय लेखांकन मानकांचे सार	राज्य शासनाकडून अनुपालन	कमतरतेचा परिणाम
1.	भारतीय शासकीय लेखांकन मानक - 1: शासनाने दिलेल्या हमी - प्रकटन आवश्यकता	या मानकानुसार शासनाने वर्षभरात दिलेल्या हमीची जास्तीत जास्त रक्कम आपल्या वित्तीय विवरणपत्रात जाहीर करणे आवश्यक आहे, ज्यात दिलेल्या हमी, वगळलेल्या हमी, लागू केलेल्या हमी, मुक्त केलेल्या हमी आणि वर्षअखेरीस थकीत हमी यांचा तपशील असणे आवश्यक आहे.	अंशतः पालन केले राज्य विधिमंडळाने ज्या मर्यादेत शासन हमी देऊ शकते ती मर्यादा निश्चित केली नाही.	शासकीय हमीवर वैधानिक मर्यादा निश्चित न केल्याने अनियंत्रित आकस्मिक दायित्वे निर्माण होऊ शकतात.
2.	भारतीय शासकीय लेखांकन मानक - 2: सहाय्यक अनुदानाचे लेखांकन आणि वर्गीकरण	सहाय्यक अनुदानाचा अंतिम वापर काहीही असो, अनुदानकर्त्याच्या लेख्यात महसुली खर्च म्हणून आणि अनुदानग्राहीच्या लेख्यात महसुली जमा म्हणून वर्गीकरण केले जाईल.	अंशतः पालन केले	2024-25 दरम्यान, महाराष्ट्र शासनाने महसुली भांडवली विभागांतर्गत अनुदानाशी संबंधित ₹ 4,068.83 कोटी खर्च चुकीच्या पद्धतीने अंदाजित केला आणि नोंदविला. अनुपालन न केल्याने महसुली तूट त्या प्रमाणात कमी दाखवण्यात आली.
3.	भारतीय शासकीय	हे मानक संपूर्ण, अचूक आणि एकसमान लेखांकन पद्धती	राज्य शासनाने संस्थानिहाय	ही तपशील सादर न केल्याने विहित लेखा मानकांचे पालन

अनु. क्र.	लेखांकन मानके	भारतीय शासकीय लेखांकन मानकांचे सार	राज्य शासनाकडून अनुपालन	कमतरतेचा परिणाम
	लेखांकन मानक - 3: शासनाने दिलेली कर्ज आणि अग्रिमे	सुनिश्चित करण्यासाठी शासनाने दिलेल्या कर्ज आणि अग्रिमांच्या संदर्भात शासनाच्या वित्तीय विवरणपत्रांत मान्यता, मोजमाप, मूल्यांकन आणि अहवाल देण्याशी संबंधित आहे.	कर्ज शिल्लक, थकबाकीतील कर्जांचे तपशील, कर्जांच्या अटी व शर्ती, थकबाकीदार संस्थांना नवीन कर्ज यासंबंधी माहिती दिली नव्हती.	होत नाही, ज्यामुळे राज्य लेख्यांची पारदर्शकता आणि विश्वासार्हता कमी होते.
4	भारतीय शासकीय लेखांकन मानक -4:: पूर्व कालावधी समायोजन .	मानकांचे उद्दीष्ट केवळ आधीच्या कालावधीतील त्रुटींशी संबंधित अशी माहिती उघड करणे नाही तर शासकीय निर्णयांमधील बदलांमुळे उद्भवलेल्या पूर्व कालावधी समायोजनाची आवश्यकता असलेल्या नोंदींचा देखील समावेश करणे आहे ज्यामुळे मागील वर्षांमधील चालू शिल्लक आणि पुरोगामी रकमेवर परिणाम होऊ शकतो ज्यासाठी लेखे बंद केले गेले आहेत.	पालन केले	वर्ष 2024-25 दरम्यान केंद्र शासनाकडून 2020-21 आणि 2021-22 या कालावधीत वस्तु व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात प्राप्त झालेले प्रधान शीर्ष-6004 - कर्ज आणि अग्रिम अंतर्गत जमा झालेली ₹ 25,759.36 कोटी लागोपाठ कर्ज ₹ 7,982.17 कोटींच्या परतफेडीमुळे हे कर्ज आणि अग्रिम ₹ 17,777.19 कोटी पर्यंत कमी झाले आहे व संघलेखे 2023-24 मध्ये समायोजित केले.

3.12 स्वायत्त संस्थांचे लेखे सादर करणे

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्य, अधिकार व सेवाशर्ती) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19 (3) नुसार, राज्यपाल/प्रशासक हे सार्वजनिक हितासाठी भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांना विनंती करू शकतात की, यथास्थिती, राज्याच्या किंवा केंद्रशासित प्रदेशाच्या विधिमंडळाने कायद्याने स्थापन केलेल्या महामंडळाच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण करावे आणि जर अशी विनंती प्राप्त झाली तर भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक अशा महामंडळाच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण करतील आणि अशा लेखापरीक्षणाच्या हेतूसाठी, त्यांना अशा महामंडळांची पुस्तके आणि लेखे पडताळण्याचा अधिकार असेल.

कलम 19 व्यतिरिक्त, जेथे कोणत्याही कायद्याने किंवा त्याअंतर्गत एखाद्या संस्थेच्या किंवा प्राधिकरणाच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याकडे सोपवले गेले नाही, तर यथास्थिती, राष्ट्रपती, किंवा एखाद्या राज्याचे राज्यपाल किंवा विधिमंडळ असलेल्या केंद्रशासित प्रदेशाचे प्रशासक यांनी तशी विनंती

केल्यास, अशा संस्थेच्या किंवा प्राधिकरणाच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण त्याच्या आणि संबंधित शासन यांच्यामध्ये मान्य होईल अशा अटी व शर्तीवर करतील आणि अशा लेखापरीक्षणाच्या हेतूने, त्या संस्थेची किंवा प्राधिकरणाची पुस्तके आणि लेखे बघण्याचा त्यांना अधिकार असेल (कलम 20). वरील स्वायत्त संस्था आणि प्राधिकरणांच्या बाबतीत लेखापरीक्षण प्रमाणपत्र जारी केले जाते जर भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक हे एकमेव लेखापरीक्षक असतील, म्हणून, या संस्था आणि प्राधिकरण यांनी त्यांचे वार्षिक लेखे तयार करणे आणि लेखापरीक्षणासाठी महालेखाकार (लेखापरीक्षण) यांच्याकडे सादर करणे आवश्यक आहे. लेखापरीक्षण प्रमाणपत्राव्यतिरिक्त, वित्तीय लेखापरीक्षण पूर्ण झाल्यानंतर, लेखापरीक्षण कार्यालय पृथक लेखापरीक्षण अहवाल जारी करते जो लेख्यांवरिल लेखापरीक्षण प्रमाणपत्राचा भाग आहे. हे पृथक लेखापरीक्षण अहवाल राज्य विधिमंडळासमोर सादर केले जातात.

महाराष्ट्र शासनाने पर्यावरण, गृहनिर्माण, उद्योग, पाटबंधारे, नगरविकास, पाणीपुरवठा व स्वच्छता या क्षेत्रात स्वायत्त संस्था स्थापन केल्या आहेत. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्य, अधिकार व सेवाशर्ती) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19 आणि 20 अन्वये राज्यातील 30 स्वायत्त संस्थांच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याकडे सोपविण्यात आले आहे.

31 मार्च 2025 पर्यंत, तक्ता 3.15 मध्ये तपशीलवार दर्शविल्याप्रमाणे, 30 स्वायत्त संस्था बाबत 79 लेखे प्रलंबित होते.

तक्ता 3.15: स्वायत्त संस्थांच्या लेख्यांची 31 मार्च 2025 अखेरची प्रलंबितता

अ. क्र.	संस्थेचे किंवा प्राधिकरणाचे नाव	पासून प्रलंबित खाती	2024-25 पर्यंत प्रलंबित असलेल्या लेख्यांची संख्या
1.	महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग	2018-19	7
2.	महाराष्ट्र राज्य अल्पसंख्यांक आयोग	2023-24	2
3.	महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळ	2024-25	1
4.	महाराष्ट्र जलसंपदा नियामक प्राधिकरण	2023-24	2
5.	महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, पुणे	2024-25	1
6.	महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण	2024-25	1
7.	महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई	2024-25	1
8.	महाराष्ट्र स्थावर मालमत्ता नियामक प्राधिकरण	2024-25	1
9.	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, मुंबई	2024-25	1
10.	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, पुणे	2024-25	1
11.	गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ, छत्रपती संभाजीनगर	2022-23	3
12.	विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ, नागपूर	2023-24	2
13.	कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ,	2024-25	1
14.	महाराष्ट्र जलसंधारण महामंडळ, छत्रपती संभाजीनगर	2022-23	3

अ. क्र.	संस्थेचे किंवा प्राधिकरणाचे नाव	पासून प्रलंबित खाती	2024-25 पर्यंत प्रलंबित असलेल्या लेखांची संख्या
15.	महाराष्ट्र राज्य हज समिती	2009-10	16
16.	तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ, जळगाव	2023-24	2
17.	प्रवेश नियमन प्राधिकरण	2017-18	8
18.	शुल्क नियमन प्राधिकरण	2021-22	4
19.	राजीव गांधी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आयोग	2024-25	1
20.	मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण	2024-25	1
21.	मुंबई महानगर प्रदेश झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, ठाणे	2023-24	2
22.	महाराष्ट्र वीज नियामक आयोग	2024-25	1
23.	महाराष्ट्र सागरी मंडळ	2024-25	1
24.	प्रतिपूरक वनीकरण निधी व्यवस्थापन आणि नियोजन प्राधिकरण	2022-23	3
25.	महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण	2021-22	4
26.	महाराष्ट्र राज्य जैव-विविधता मंडळ.	2022-23	3
27.	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, मुंबई	2023-24	2
28.	महाराष्ट्र राज्य विधी सेवा प्राधिकरण, मुंबई	2024-25	1
29.	महाराष्ट्र राज्य मानवाधिकार आयोग	2024-25	1
30.	महाराष्ट्र खादी व ग्रामोद्योग मंडळ, मुंबई	2023-24	2
एकूण			79
स्त्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, मुंबई व महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, नागपूर यांच्याकडून प्राप्त झालेली माहिती			

31 मार्च 2025 अखेरीस 30 स्वायत्त संस्थांचे लेखे प्रलंबित होते, 2018-19 ते 2024-25 या कालावधीसाठी 79 वार्षिक लेखे प्रलंबित होते, ज्याचा तपशील तक्ता 3.15 मध्ये दर्शविला आहे. महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग (2018-19 पासून सात लेखे प्रलंबित), प्रवेश नियामक प्राधिकरण (2017-18 पासून आठ लेखे प्रलंबित) आणि महाराष्ट्र राज्य हज समिती (2009-10 पासून 16 लेखे प्रलंबित) यांसारख्या संस्थांमध्ये लक्षणीय विलंब दिसून आला. लेखे तयार करताना सततच्या थकबाकीमुळे या संस्थांच्या कामकाजातील वित्तीय जबाबदारी आणि पारदर्शकता कमी झाली.

पुढील तपासणीत असे निदर्शनास आले की अनेक संस्थांना त्यांचे लेखे अंतिम न करूनही राज्य शासनाकडून भरीव वित्तीय मदत मिळत राहिली. महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाने महाराष्ट्र शासनाकडून ₹ 428.89 कोटी (2021-22), ₹ 863.91 कोटी (2022-23), ₹ 545 कोटी (2023-24) आणि ₹ 1,060.39 कोटी (2024-25) चे अनुदान मिळाले असले तरी 2021-22 पासून आपले लेखे तयार केले नव्हते. त्याचप्रमाणे, महाराष्ट्र शासनाकडून वर्ष 2022-23 ते 2024-25 या कालावधीत गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळाने ₹ 2,181.03 कोटी, ₹ 2,700.77 कोटी आणि ₹ 3,520.88 कोटी

आणि महाराष्ट्र जलसंधारण महामंडळाने ₹ 1,816 कोटी, ₹ 2,165 कोटी आणि ₹ 2,100 कोटी भरीव भांडवली अंशदान प्राप्त करूनही गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ आणि महाराष्ट्र जलसंधारण महामंडळ यांनी 2022-23 पासून लेखेही तयार केलेले नाहीत. लेख्यांमध्ये कायम थकबाकी असलेल्या संस्थांना निधी जारी केल्याने वित्तीय देखरेखीशी तडजोड होते आणि सार्वजनिक पैशाच्या योग्य वापराबाबतची खात्री कमकुवत होते. स्वायत्त संस्थांद्वारे लेखे/लेखापरीक्षण अहवाल सादर करण्यात झालेल्या विलंबाचा तपशील परिशिष्ट 3.5 मध्ये दिला आहे.

3.13 गैरविनियोजन, तोटा, चोऱ्या इ.

मुंबई वित्तीय नियम, 1959 मध्ये अशी तरतूद आहे की, कोषागार किंवा इतर कोणत्याही कार्यालय/विभागात अफरातफर, फसवणुकीने रक्कम काढणे/प्रदान करणे किंवा अन्यथा आढळल्यास त्याची माहिती संबंधित कार्यालयाने तात्काळ पुढील वरिष्ठ प्राधिकार्यास तसेच प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई आणि महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, महाराष्ट्र, नागपूर यांना द्यावी.

31 मार्च 2025 पर्यंत, ₹ 5218.01 लाखांचा गैरव्यवहार, तोटा, चोरी इत्यादींची 201 प्रकरणे प्रलंबित होती. प्रलंबित प्रकरणांची विभागनिहाय आकडेवारी तक्ता 3.16 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 3.16: गैरविनियोजन, तोटा, चोरी इत्यादींच्या प्रलंबित प्रकरणांचा तपशील

(₹ लाखात)

विभागाचे / महामंडळाचे नाव	गैरविनियोजन/ तोटा/चोरीची प्रकरणे		गैरविनियोजन, तोटा, चोरी इत्यादींच्या प्रलंबित प्रकरणांचा अंतिम निपटारा करण्यास विलंब होण्याची कारणे					
	प्रकरणांची संख्या	रक्कम	विभागीय आणि गुन्हेगारी तपासाच्या प्रतीक्षेत		विभागीय कारवाई सुरु केली पण अंतिम झालेली नाही		गुन्हेगारी/विभागीय कार्यवाही अंतिम टप्प्यात परंतु वसूली/ निर्लेखन प्रलंबित	
			प्रकरणांची संख्या	रक्कम	प्रकरणांची संख्या	रक्कम	प्रकरणांची संख्या	रक्कम
नियोजन विभाग	6	0.64	4	0.53	2	0.11	0	0
जलसंपदा	31	15.46	29	14.71	0	0	2	0.75
कृषी पशुसंवर्धन	42	35.35	29	30.23	6	1.02	7	4.11
ग्रामीण विकास आणि जल संवर्धन	10	130.11	6	61.44	1	63.97	3	4.70
अन्न आणि नागरी पुरवठा	8	28.23	1	6.47	2	13.28	5	8.49
गृह विभाग	25	539.05	5	432.68	9	22.52	11	83.84
सार्वजनिक आरोग्य	7	166.99	2	2.41	3	161.58	2	3
वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये	4	18.51	3	14.98	1	3.53	0	0
वित्त विभाग	10	412.40	4	119.83	6	292.56	0	0
शालेय शिक्षण आणि क्रिडा	1	2.02	0	0	1	2.02	0	0
उच्च शिक्षण आणि तंत्रज्ञान	2	291.76	0	0	1	1.39	1	290.37

विभागाचे / महामंडळाचे नाव	गैरविनियोजन/ तोटा/चोरीची प्रकरणे		गैरविनियोजन, तोटा, चोरी इत्यादींच्या प्रलंबित प्रकरणांचा अंतिम निपटारा करण्यास विलंब होण्याची कारणे					
			विभागीय आणि गुन्हेगारी तपासाच्या प्रतीक्षेत		विभागीय कारवाई सुरु केली पण अंतिम झालेली नाही		गुन्हेगारी/विभागीय कार्यवाही अंतिम टप्प्यात परंतु वसूली/ निर्लेखन प्रलंबित	
	प्रकरणांची संख्या	रक्कम	प्रकरणांची संख्या	रक्कम	प्रकरणांची संख्या	रक्कम	प्रकरणांची संख्या	रक्कम
सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य	4	87.92	2	76.41	1	11.34	1	0.18
गृहनिर्माण विभाग	1	0.69	0	0	1	0.69	0	0
सामान्य प्रशासन	2	2.58	0	0	1	1.29	1	1.29
महसूल आणि वने	18	105.61	3	0.48	5	68.04	10	37.09
आदिवासी विकास विभाग	7	12.94	7	12.94	0	0	0	0
पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता	1	3.40	0	0	1	3.40	0	0
सार्वजनिक बांधकाम विभाग	4	5.48	0	0	0	0	4	5.48
कायदा आणि न्यायव्यवस्था	11	3250.30	7	3247.88	2	2.16	2	0.26
सहकार पणन व वस्त्रोद्योग	1	0.53	0	0	1	0.53	0	0
उद्योग, ऊर्जा आणि कामगार	2	27.68	0	0	1	22.68	1	5
कौशल्य विकास आणि उद्योजकता	2	17.49	1	17	1	0.49	0	0
महाराष्ट्र विधिमंडळ संचालनालय	2	62.86	0	0	2	62.86	0	0
एकूण	201	5218.01	103	4037.99	48	735.46	50	444.56

स्त्रोत: विभागीय विदा/माहिती

एकूण 201 प्रकरणांपैकी 48 प्रकरणांमध्ये (₹ 735.46 लाख) विभागीय कारवाई सुरु करण्यात आली होती परंतु अंतिम कारवाई झाली नव्हती, तर 103 प्रकरणांमध्ये (₹ 4,037.99 लाख) विभागीय आणि फौजदारी कारवाई प्रलंबित होती. प्रलंबित प्रकरणांची कालावधीनिहाय रूपरेषा आणि प्रत्येक श्रेणीतील प्रलंबित प्रकरणांची संख्या- चोरी आणि सरकारी साहित्याचा गैरवापर/तोटा गमावणे तक्ता 3.17 मध्ये सारांशित केले आहे.

तक्ता 3.17: गैरवापर, तोटा, फसवणूक इत्यादींची रूपरेषा

(₹ लाखात)

प्रलंबित प्रकरणांची कालावधी-निहाय माहिती			प्रलंबित प्रकरणांचे स्वरूप	प्रकरणांची संख्या	गुंतलेली रक्कम
वर्षांमध्ये श्रेणी	प्रकरणांची संख्या	गुंतलेली रक्कम			
0-5	7	32.34	शासकीय पैशाचे नुकसान	2	14.47
			चोऱ्या	5	17.87
5-10	17	111.58	शासकीय पैशाचे नुकसान	5	17.60
			चोऱ्या	12	93.98
10-15	26	158.72	शासकीय पैशाचे नुकसान	3	122.64
			चोऱ्या	23	36.08
15 आणि त्याहून अधिक	151	4915.37	शासकीय पैशाचे नुकसान	112	3542.13
			चोऱ्या	39	1373.24
एकूण	201	5218.01	एकूण	201	5218.01

स्त्रोत: विभागीय विदा/माहिती

एकूण प्रकरणांपैकी, ₹ 1521.17 लाखांची 79 प्रकरणे शासकीय पैसा/भांडार चोरीशी संबंधित होती, तर ₹ 3696.84 लाख शासकीय साहित्याचा गैरवापर/नुकसान याच्याशी संबंधित 122 प्रकरणे दहा वर्षांहून अधिक काळ प्रलंबित होती.

या प्रकरणांमध्ये लक्षणीय प्रमाणात (151 प्रकरणे; 75.12 टक्के) 15 वर्षांपेक्षा जास्त जुन्या घटनांशी संबंधित आहेत, ज्यात ₹ 4915.37 लाख एकूण रकमेच्या (94.20 टक्के) समाविष्ट आहेत. अशी प्रकरणे दीर्घकाळ प्रलंबित राहणे हे अपुरी देखरेख आणि संबंधित विभागांमधील कमकुवत अंतर्गत नियंत्रणे दर्शवते. विलंबित तपास आणि समायोजन केवळ वसुलीमध्ये अडथळा आणत नाही तर उत्तरदायित्व देखील कमकुवत करते आणि अनियमिततेची पुनरावृत्ती होण्याचा धोका वाढवते. विभागांनी आपली अंतर्गत नियंत्रण यंत्रणा मजबूत करणे, विलंबाची जबाबदारी निश्चित करणे आणि सर्व प्रलंबित प्रकरणे, विशेषतः दशकाहून अधिक काळ प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांचा कालबद्ध निपटारा सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

3.14 राज्य वित्त लेखापरीक्षण अहवालावर पाठपुरावा

वर्ष 2008-09 पासून राज्य वित्तीय लेखापरीक्षण अहवाल विधिमंडळात सादर केला जात आहे. राज्य लोक लेखा समितीने राज्य वित्त लेखा परीक्षा अहवाल 2016-17 च्या प्रकरण 1 वर चर्चा करून (मे 2019) 37 शिफारशी केल्या (लोक लेखा समिती अहवाल क्रमांक 68). 19 शिफारशींवरील कार्यवाही अहवाल प्राप्त झाले आहेत. 2023-24 दरम्यान लोक लेखा समितीची बैठक आयोजित करण्यात आली नाही. या शिफारशींच्या अंमलबजावणीद्वारे दूर करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेल्या त्रुटी वर्षानुवर्षे कायम आहेत आणि आमच्या अहवालात नोंदविल्या जात असल्याचे आमच्या निदर्शनास आले आहे.

3.15 निष्कर्ष

- राज्याने आपली वित्तीय तूट स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 3 टक्क्यांच्या महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन मर्यादेत राखली असताना, 2022-23 पासून अर्थसंकल्पबाह्य कर्जावरील वाढत्या अवलंबित्वामुळे वास्तविक

वित्तीय स्थिती भौतिकदृष्ट्या बदलली आहे. 31 मार्च 2025 पर्यंत थकीत दायित्वे झपाट्याने वाढून ₹ 28,640 कोटी झाली असून एकूण दायित्वात लक्षणीय वाढ झाली आहे. ही कर्जे अर्थसंकल्पातून दिली जात नसल्याने ते वित्तीय पारदर्शकता कमी करतात.

- 31 मार्च 2025 पर्यंत ₹ 40,097.59 कोटी असलेली 12,829 उपयोगिता प्रमाणपत्रे प्रलंबित आहेत, ही संबंधित विभागांच्या वित्तीय देखरेख आणि अंतर्गत नियंत्रण यंत्रणेतील महत्त्वपूर्ण कमकुवतपणा दर्शवते. उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर न केल्याने केवळ महाराष्ट्र कोषागार नियम आणि सामान्य वित्तीय नियम अंतर्गत विहित केलेल्या वित्तीय औचित्य आवश्यकतांचे उल्लंघन होत नाही तर निधी त्यांच्या हेतूसाठी वापरला गेला याची हमी देखील कमी होते.
- 31 मार्च 2025 पर्यंत समायोजनासाठी प्रलंबित असलेल्या ₹ 3,532.05 कोटीची 1,698 संक्षिप्त आकस्मिक देयकाचा संचय अपुरी वित्तीय शिस्त आणि आकस्मिक खर्चावरील कमकुवत अंतर्गत नियंत्रण दर्शवते. 2024-25 मध्ये काढलेल्या 1,838 संक्षिप्त आकस्मिक देयकांपैकी मार्च 2025 मध्येच काढण्यात आलेली ₹ 35.18 कोटीची (13.53 टक्के) 268 देयके वर्षअखेरीस निधी खर्च करण्याची केलेली घाई दर्शवितात, ज्यामुळे पारदर्शकता, वित्तीय औचित्य आणि संक्षिप्त आकस्मिक देयके/तपशीलवार आकस्मिक देयके प्रक्रियेवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या कोषागार नियमांचे उल्लंघन होते.
- आभासी वैयक्तिक ठेव खाती सुरु करूनही, आहारण आणि संवितरण अधिकारी- संचालित बँक खात्यांमध्ये ₹ 15,298.83 कोटी अखर्चित शिल्लक कायम ठेवणे, निधी प्रवाह व्यवस्थापन आणि अंतर्गत नियंत्रणातील प्रणालीगत कमकुवतपणा दर्शवते.
- 2024-25 दरम्यान, राज्य शासनाने एकत्रित निधीतून ₹ 89,005.21 कोटी प्रधान शीर्ष 8443-106 आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यांमध्ये हस्तांतरित केले. यापैकी ₹ 39,782.13 कोटी मार्च 2025 मध्ये हस्तांतरित करण्यात आले, ज्यात 31 मार्च 2025 रोजी ₹ 6,920.71 कोटी समाविष्ट होते, जे मुख्यतः अर्थसंकल्पीय तरतुदी वर्षाच्या अखेरीस व्यपगत होऊ नये म्हणून हस्तांतरित करण्यात आल्याचे दर्शवते. आहारण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यांऐवजी शासकीय लेखा प्रणालीत ठेवून खर्च न केलेल्या निधीवर नियंत्रण सुधारण्याच्या उद्देशाने शासनाने आभासी वैयक्तिक ठेव खाती सुरु केली. तथापि, प्रत्यक्षात, आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यामुळे प्रत्यक्ष वापराविना लोक लेख्यामध्ये निधी पडून राहण्याचे प्रमाण सातत्याने वाढले असून, वर्षअखेरीस निधी राखून ठेवण्याच्या प्रवृत्तीला प्रोत्साहन मिळाले आहे. अशी शिल्लक 31 मार्चच्या पुढे नेणे वित्तीय शिस्तीच्या मूलभूत तत्वांच्या विरोधात आहे. हे महाराष्ट्र कोषागार नियम, 1968 च्या नियम 495 च्या विरोधात देखील आहे, ज्यात वर्षाच्या शेवटी सर्व अखर्चित वैयक्तिक ठेव शिल्लक एकत्रित निधीत परत करणे आवश्यक आहे. 12 मार्च 2025 रोजी

आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यांसाठी या नियमाचे पालन करण्यापासून सूट देणारा शासन ठराव महाराष्ट्र कोषागार नियम 1968 च्या तरतुदीचे उल्लंघन करणारा आहे आणि तो वैधानिक प्रक्रियेचा भंग करणारा आहे. वर्ष 2024-25 दरम्यान राज्य शासनाची महसुली तूट ₹ 29,994.76 कोटी होती, जर आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यांमधील ₹ 20,993.06 कोटींची अखर्चित शिल्लक 31 मार्च 2025 रोजी राज्याच्या एकत्रित तिजोरीत परत आणली असती, तर महसुली तूट ₹ 9,001.70 कोटी असती. अशा प्रकारे, 31 मार्च 2025 नंतर आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यांत रक्कम ठेवल्याने महसुली तूट ₹ 20,993.06 कोटीनी वाढली.

- 31 मार्च 2025 पर्यंत 26 स्वायत्त संस्थांचे 74 वार्षिक लेखे लेखापरीक्षणासाठी भारताचे नियंत्रक व लेखापरीक्षक यांच्याकडे सादर करण्यासाठी प्रलंबित होते. लेखे सादर करण्यास आणि ते राज्य विधिमंडळात प्रस्तुत करण्यास झालेल्या प्रचंड विलंबामुळे ज्या संस्थांमध्ये शासनाने गुंतवणूक केली आहे त्या संस्थांच्या कामकाजाची विधिमंडळाने छाननी करण्यास विलंब केला.

3.16 चांगला प्रघात

- 2024-25 या वर्षात, प्रधान शीर्ष 8449-इतर ठेवी-123- राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यास ठेव अंतर्गत ₹ 63.51 कोटी जमा करण्यात आले. राज्य शासनाने मागील ₹ 28.13 कोटींची शिल्लक रकमेसह ₹ 91.64 कोटी राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण न्यासाकडे हस्तांतरित केले.

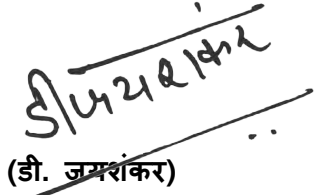
3.17 शिफारशी

- i. संपूर्ण पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी सार्वजनिक उपक्रम प्राधिकरण, विशेष उद्देश उपक्रम आणि इतर संस्थांद्वारे उभारलेल्या कर्जासह सर्व कर्ज कलम 266 आणि वित्तीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन निकषांनुसार अर्थसंकल्पात आणले जाईल याची राज्य शासनाने सुनिश्चिती करावी. वित्तीय जबाबदारी आणि अंदाजपत्रक व्यवस्थापन कायद्यांतर्गत स्पष्टपणे परवानगी असलेल्या प्रकरणांचा अपवाद वगळता, अर्थसंकल्पाबाह्य कर्जावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी आणि अखेरीस दूर करण्यासाठी एक स्पष्ट आराखडा विकसित करावा.
- ii. राज्य शासनाने उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यासाठी कालमर्यादेचे काटेकोरपणे पालन करणे अनिवार्य करणे आवश्यक असून विभाग आणि आहरण आणि संवितरण अधिकारी स्तरावर झालेल्या विलंबासाठी जबाबदारी निश्चित करावी.
- iii. विभागांना निर्धारित कालावधीत तपशीलवार आकस्मिक देयके सादर करणे बंधनकारक करणे आवश्यक आहे आणि आकस्मिक देयके प्रलंबित असलेल्या आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांद्वारे कोणतीही नवीन संक्षिप्त आकस्मिक देयके काढण्यास परवानगी दिली जाणार नाही याची खात्री करणे आवश्यक आहे.

वित्त विभागाने मार्चमध्ये आकस्मिक देयके काढण्यावर निर्बंध घालण्याच्या सूचना जारी कराव्या.

- iv. शासनाने आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यांच्या कामकाजाचा आढावा घेऊन आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यांच्या चौकटीत राखून ठेवलेल्या निधीसह वर्षअखेर खर्च न केलेली शिल्लक एकत्रित निधीमध्ये जमा केला जातो याची खात्री करावी, जेणेकरून लेखे वास्तविक खर्च प्रतिबिंबित करतील आणि महाराष्ट्र कोषागार नियम आणि चांगल्या अर्थसंकल्पीय पद्धतींचे पालन होईल.
- v. वित्तीय वर्षाच्या अखेरीस खर्च न केलेली सर्व शिल्लक अनिवार्य रक्कम शासकीय खात्यात हस्तांतरित करणे सुनिश्चित करून शासकीय निधी कोषागार आणि विभागीय देखरेख मजबूत करून आहरण आणि संवितरण अधिकारी-संचालित बँक खात्यांमध्ये शासकीय निधी ठेवण्यास मनाई करणे आवश्यक आहे.

मुंबई
दिनांक: 23 एप्रिल 2026

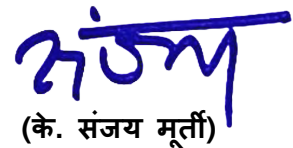

(डी. जयशंकर)

प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I,
महाराष्ट्र, मुंबई

प्रतिहस्ताक्षरीत

नवी दिल्ली
दिनांक: 30 एप्रिल 2026

(के. संजय मूर्ती)

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक